

METAFOONIA ESINEMISEST JA TÄHISTAMISVIISIDEST RUSSOWI KROONIKAS

L. Otsmaa

Saksa keele kateeder

Germaani keelte vokalisti iseloomustab rida kombinatoorseid muutusi. Need muutused ilmnevad erineva intensiivsusega kas üksikuis või kõigis germaani keeltes. Üheks selliseks kombinatoorseks muutuseks on kõigis germaani keeltes esinev metafoonia (umlaut).

Metafooniaks nimetatakse tugevamini rõhutatud silbis asetseva vokaali osalist assimileerumist järgsilbi vokaaliga. Saksa keelele on omane *i*-metafoonia (*i*-umlaut), assimilatsiooninähtus, kus järgsilbis asetsev *i(j)* kutsub esile pearõhulises silbis asetseva vokaali palatalisatsiooni. *i*-metafoonia puhul *a*, *o*, *u* artikulatsioon läheneb järgneva *i(j)* artikulatsioonile: *a* kõrgeneb keskkõrgeks vokaaliks *e*, tagavokaalid *o* ja *u* muutuvad *ö*-ks ja *ü*-ks, s. o. asendatakse sama kõrgusega eesvokaalidega, kusjuures nad säilitavad tagavokaalidele omase labialisatsiooni. Seega on siin tegemist vokaalide osalise regressiivse assimilatsiooniga, kuna assimilatsioon läheb vaid *e*, *ö*, *ü*-ni, mitte *i*-ni ja suund on tagasi — sõna lõpust sõna alguse poole.

Metafooniad tunnevad kõik germaani keeled. Germaani keelte arengu vanimal perioodil kujutas umlaut endast kõigile germaani keeltele ühist sisemist seadust, mis tekkis ja arenes sõltumatult igas üksikus keeles. Metafooniad ei tundnud vaid Wulfila-aegne gooti keel ja vanimad skandinaavia ruunikirjad (4. saj.), kuid hilisemad keelelised mälestusmärgid osutavad umlaudi olemasolule juba ka läänegootide juures (7. saj.), samuti vanaislandi keeles¹.

Arenenud kõigis germaani keeltes eri aegadel ja üksteisest sõltumatult, on metafoonial igas keeles oma spetsiifilised iseärasused ja erinev levikufaar. Näiteks vanaülemsaksa keeles, mis kõige kauem pani vastu metafoonia sissetungile (ca 8. saj.

¹ В. М. Жирмунский, История немецкого языка. Издание четвертое, переработанное и дополненное, Москва 1956, lk. 158.

lõpuni), haarab lõpuks nn. «primaarne» metafoonia vaid lühikese *a*, vrd. vüs. *gäst* «Gast» — *gësti* «Gäste», kuid *korb* «Korb» — *korbi* «Körbe», *würf* «Wurf» — *würfi* «Würfe», kusjuures ka siin mõjub takistavalt rida konsonantühendeid; näit. *ht*, *hs*, *rw*, vrd. vüs. *lamb* «Lamm» — *lëmbir* «Lämmer», kuid *mäht* «Macht» — *mähti* «Mächte», *wähsit* «wächst», *gärwen* (germ. *garwjan) «gerben». Peale selle puudub metafoonia ka pika *i* ja ülejäärgmises silbis asetseva lühikese *i* ees, näit. *smali* (tuletus sõnast *smal* «schmal»), *magadi* (pl. sõnast *magad* «Magd») ². Vanainglise keeles seevastu esineb *i*-metafoonia kõigi tagavokaalide juures, kusjuures metafooniat takistavaid konsonantühendeid ei ole, vrd. vi. *nemnan*; < *namnian (vrd. *nama* «Name»), *füllan* < *fullian (vrd. *full* «voll»), *efstan* < *ofstian (vrd. *ofst* «Eifer») ³.

Alamsaksa keeles arenes metafoonia üldjoontes sarnaselt ülemsaksa keelega. Vanasaksi tekstides tähistatakse aga metafooniat mitte üksnes lühikese *a*, vaid üksikjuhtudel ka pika *a* puhul: vrd. vs. *gäst* «Gast» — mitm. *gësti*, *färan* «fahren» — *fërid* «fährt», *äld* — komp. *ëldiro* «älter», *gidëdi* «täte», *gëfi* «gäbe» (tavaliselt: *gidädin* «täten», *gäbi* «gäbe», *märi* «berühmt») ⁴. Tüvevokaali palataliseerumist järgneva *i* (*j*) mõjul takistavad konsonantühendid *hl*, *hn*, *ht*, *hs*, mõnikord ka *rw*, *rd*: vrd. vs. *mahlian* «sprechen», *trahni* «Tränen», *mahtig* «mächtig», *nahtigala* «Nachtigall», *fardi* ~ *fërdi* (ains. daat. sõnast *fard* «Fahrt»), *awardian* ~ *awërdian* «verderben», *garwian* ~ *gerwian* «bereiten».

Metafoonia puudub ka sõnades, kus *i* (*j*) asetseb, arvestades tüvevokaalist, kolmandas silbis, vrd. vs. *magadi* «Maid», *dragari* «Träger», *karkari* «Kerker», *agastria* «Elster» jne. Sageli puudub metafoonia analoogia tõttu antud sõna metafooniata vormide järgi, vrd. vs. *handi* pro *hendi* «Hände», *gastion* pro *gestion* «Gästen», *habbiad* pro *hebbiad* «sie haben», *fällid* pro *fëllid* «fällt», *kraftig* pro *krëftig* «kräftig», *mannisko* pro *mënnisko* «Mensch» jne. ⁵

Võib öelda, et kuigi vanasaksi periood oma redutseerimata järgsilpide vokalismiga (*i* või *j* olemasoluga järgsilbis) pani foneetilise aluse metafoonia tekkimisele, on metafoonia esinemissfäär vanasaksi perioodil siiski veel väga piiratud, kuna see haarab põhiliselt vaid lühikese *a*, kusjuures ka siin esineb terve rida erandeid.

² W. Braune, Althochdeutsche Grammatik, Halle a. S. 1911, lk. 18; V. M. Schirmunski, Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten, Berlin 1962, lk. 195–196.

³ Б. А. Ильиш, История английского языка, Ленинград—Москва 1938, lk. 23 jj.

⁴ V. M. Schirmunski, Deutsche Mundartkunde, lk. 196.

⁵ F. Holthausen, Altsächsisches Elementarbuch, Heidelberg 1921, lk. 31.

Keskalamsaksa perioodil, millal metafoonia tekkimise põhjus vokaali *i* (*j*) rõhuta järgsipides asendus *e*-ga, säilis metafoonia nii traditsiooni kui ka selle tõttu, et ta oli aja jooksul omandanud grammatilise funktsiooni, s. o. oli muutunud nende grammatiliste kategooriate tunnuseks, milles ta esines. Lühikese *a* metafooniale lisandus sel perioodil metafoonia ka pika *a* (nn. «sekundaarne» metafoonia) ja kõigi teiste tagavokaalide juures. Metafoonia levis eelkõige seal, kus varem oli lõppudes esinenud *i* (*j*), vrd. kas. *sēlig*, vs. *sālig* «selig»; kas. *körbe*, vs. *korbi* «Körbe»; kas. *lösen*, vs. *lösian* «lösen»; kas. *küssen*, vs. *küssian* «küssen»; kas. *rümen*, vs. *rūmian* «räumen». Kuivõrd sõnades nagu *lösen*, *küssen*, *rümen* oli sõnalõpuline *i* keskalamsaksa perioodil juba redutseerunud ja ei võinud metafooniast esile kutsuda, tuleb oletada, et ka antud juhtudel oli metafoonia juba vanasaksi perioodil olemas, kuigi teda kirjas veel ei tähistatud⁶. Kuid ka keskalamsaksa tekstides oli metafoonia tähistamine väga ebajärjekindel. Ainult *a* metafooniast tähistati keskalamsaksa nagu vanasaksi tekstideski võrdlemisi järjekindlalt *e* abil. Teisiti oli aga lugu *o* ja *u* puhul. Siin oli metafoonia tähistamise viis keskalamsaksa perioodil äärmiselt mitmekesine. *u* metafooniast tähistasid näit. märgid: *y*, *iu*, *ui*, *uⁱ*, *u^o*, *u^e*, metafooniast *o* juures: $\emptyset$, *œ*, *oe*, *ó*, *ô*, *ö* *č*, *δ⁷*, kusjuures enamik märke olid mitmetähenduslikud, mis omakorda veelgi raskendas otsustamist, millisel juhul oli tegemist metafoonia tähistamisega, millal muude diakriitiliste märkidega. Tavaliselt (eriti keskalamsaksa kirjanduse õitseajal kuni 15. sajandini) jäeti aga *o* ja *u* metafoonia hoopiski tähistamata. See kõik viis mitmed 19. sajandi saksa keeleteadlased (näiteks J. Grimm, A. Lübben)⁸ arvamisele, et keskalamsaksa perioodil *o* ja *u* juures metafoonia üldse veel ei esinenud. Metafoonia olemasolu uusalamsaksa dialektides seletati ülemsaksa mõjuga reformatsioonijärgsel perioodil, millal Põhja-Saksamaal hakkas koos protestantlusega levima ka ülemsaksa keel ja kirjandus.

Need väited lükati ümber teiste germanistide poolt (K. Schröder, J. Franck, F. Holthausen, A. Lasch jt.)⁹, kes tõendasid veenvate argumentide varal metafoonia olemasolu ka *o* ja *u* juures keskalamsaksa perioodil, näidates, et metafoonia tähistamata jätmine või ebajärjekindel tähistamine arvukais keskalamsaksa tekstides ei tõenda metafoonia puudumist vastaval perioodil.

⁶ A. Heusler, Zur Lautform des Alemannischen.-Germania. Neue Reihe. 34 (1889), lk. 115. V. M. Schirmunski, Deutsche Mundartkunde, lk. 196—197.

⁷ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, Halle a.S. 1914, lk. 41—46.

⁸ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 39.

⁹ Sealsamas, lk. 39—42; vrd. ka F. Holthausen, Die Soester Mundart, Norden und Leipzig, 1886, lk. 13.

dil, vaid näitab ainult toleaege ortograafia puudulikkust. Seega pidi metafoonia alamsaksa nagu ülemsaksa keeleski toimima pideva protsessina. Järelikult — kui vanasaksi sõnas on järgsilbis *i* (*j*), mis eeldab metafoonia tekkimist, uusalamsaksa sõnas aga esineb metafoonia, siis pole kahtlust, et ka keskalamsaksa perioodil oli vastavas sõnas metafoonia olemas, kuigi seda pole kirjas alati tähistatud.

Kuid metafoonia ei levinud keskalamsaksa perioodil mitte ainult häälikuajalooliselt põhjendatud juhtudel. Mitmesuguste grammatiliste kategooriate tunnuseks hakkas metafoonia nüüd analoogia põhjal levima ka väljaspool oma esialgseid foneetilisi piire. Näiteks tungis metafoonia mitmuse tunnuseks *i*-tüvede mitmusest ka nende tüvede mitmusesse, mille lõppudes pole kunagi esinenud metafooniat põhjustavat *i*-d, vrd. kas. sg. *hof* — pl. *höve* (vs. *hobos*) nagu kas. sg. *gast* — pl. *geste* (vs. *gesti*).

Teiselt poolt võis aga ajalooliselt põhjendatud metafoonia kaduda, kui ta sattus vastuollu oma uue, grammatilise funktsiooniga. Näiteks kõrvaldati keskalamsaksa perioodil metafoonia naissugu *i*-tüvede ainsuse genitiivist ja daativist, kus ta esineb takistas ainsuse ja mitmuse vormide eraldamist, vrd. vs. ains. nom., ak. *fard* «Fahrt», ains. gen. daat. *ferdi*; kas. kõigis ainsuse käänetes metafooniata vorm: *vart* «Fahrt», mitmuses metafooniaga vormid: *verde*, *verden*.

Küsimuse metafoonia esinemise või puudumise kohta keskalamsaksa sõnades ja vormides teeb veelgi keerulisemaks puhtanaloomiline metafoonia, mis ei olnud põhjendatud ei foneetiliselt ega grammatiliselt. Näiteks tekkis keskalamsaksas analoomiliselt lühisilbiliste *i*-tüvedega (vrd. sg. *bröke* «Bruch», *vlöge* «Flug», *vlöte* «Strömung» jne.) metafoonia ka lühisilbiliste *u*-tüvede hulka kuuluva sõna *son*e «Sohn» ainsuses, mistõttu siin ainsuse ja mitmuse kategooriad langesid kokku (vrd. sg. *söne* — pl. *söne*)¹⁰. Selline puhtanaloomiline metafoonia levis keskalamsaksa perioodil, eriti verbivormides. Nii näiteks hakkas metafoonia tugevate verbide konjunktiiv preteeritumi vormidest tungima ka indikatiivi preteeritumi, kuigi see tõi kaasa konjunktiiv ja indikatiivi preteeritumi vormide kokkulangemise¹¹. Reas uusalamsaksa dialektides on analoomiline metafoonia verbivormides veelgi enam levinud, olles tunginud ka nõrkade verbide indikatiivi preteeritumi (vrd. ind. pret. verbist *legen* — ains. *lachte*, *lächtest*, *lachte*, mitm. *lächten*)¹². Analoomiliselt tugevate verbide 2., 3. pöördele, kus metafoonia on etümoloogiliselt põhjendatud, on mõnedes uusalamsaksa dialektides metafoonia tunginud ka nõrkade verbide preesensi ainsuse 2., 3. pöördesse, kuigi tal

¹⁰ A. Lasch, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, lk. 196.

¹¹ Sealsamas, lk. 228.

¹² H. Grimme, *Plattdeutsche Mundarten*, Berlin und Leipzig 1922, lk. 104.

ei ole siin mingit grammatilist funktsiooni, kuna vastavad pöörded on juba küllaldaselt diferentseeritud pöördelõppudega, vrd. *köfst, köft* — 2., 3. pööre nõrgast verbist *koupm* «kaufen»¹³.

Näeme, et metafoonia kujutab endast alamsaksa keeles vägagi keerulist ja mitmepalgelist nähtust. Kuigi tänapäeval ei kahtle enam keegi umlaudi olemasolus keskalamsaksa perioodil, ei saa seda metafoonia puuduliku tähistamise tõttu siiski igal konkreetsel juhul kindlasti jaatada või eitada. Pealegi oli metafoonia levik teatud lõppude ja sufiksitate ees, samuti ta levik analoogia tõttu eri dialektides erinev¹⁴, mistõttu võib vaid vastavate üksikuurimuste najal kindlaks teha, milline oli metafoonia levikufäär teatud piirkonnas. Kuivõrd metafoonia oli levinud 16. sajandi Tallinna alamsaksas näitab mõningal määral Russovi kroonika, mis on üks vähestest balti alamsaksa mälestusmärkidest, kus metafoonia on tähistatud. Teiste keskalamsaksa (ka balti alamsaksa) trükiste hulgas paistab Russowi kroonika silma nii metafoonia märkimise ühtlase süsteemi kui ka metafoonia võrdlemisi järjekindla tähistamise poolest.

Alljärgnevas kirjutises käsitletakse kõigepealt metafoonia tähistamise viise Russowi kroonikas ja püütakse välja selgitada metafoonia märkide häälikulist väärtust. Artikli teises osas analüüsitakse nii etümoloogiliselt põhjendatud kui ka analoogiale tugineva metafoonia esinemist või puudumist Russowi keeletarvitus.

Kroonikas esinevate vormide keskalamsaksa vasted on võetud sõnaraamatust K. Schiller, A. Lübben. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*, Bremen 1875—1881. Keskalamsaksa vormide analüüsimiseks vajalikud vanasaksi, vanaülemsaksa, vanainglise ja gooti keele vasted on esitatud järgmistest sõnaraamatutest: Fr. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin u. Leipzig 1921, E. H. Sehr, *Vollständiges Wörterbuch zum Helland und zur altsächsischen Genesis*, Göttingen 1925 ja J. G. Gallée. *Vorstudien zu einem altniederdeutschen Wörterbuch*, Leiden 1903.

Nii sõnaraamatutest kui ka teistest teostest võetud vanasaksi uusalamsaksa jne. vastete ortograafilist süsteemi ei ole muudetud.

e

Vastavalt keskalamsaksa trükitavale tähistatakse Russowi kroonikas nii primaarset (= kinnine e) kui ka sekundaarset (= lahtine ä)¹⁵ metafooniat märgiga e: vrd. 1) *Beke* «Bach»,

¹³ Sealsamas, lk. 99.

¹⁴ A. Lasch, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, lk. 45.

¹⁵ N. M. Schirmunski, *Deutsche Mundartkunde*, lk. 197, 198; A. Lasch, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, lk. 39.

lk. 64-b, vs. *beki*, *Geste* «Gäste», lk. 64, vs. *gesti*, *hende* «Hände», lk. 69, vs. *hendi*; 2) *mechtich* «mächtig», lk. 9-b, vs. *mahtig*, *de gemelten* «die erwähnten», lk. 40, vrd. vs. *mahlian* «sprechen».

Häälduslik erinevus primaarse ja sekundaarse metafoonia vahel ilmneb veel mõningal määral keskalamsaksa vanemais tekstides, kus sekundaarse metafoonia puhul kirjutatakse *a*, tähistades sellega tõenäoliselt väga lahtist *ä*-d, näit.: kas. *trane* (vs. *trahni* «Tränen»), *vormalen* (vs. *mahlian* «sprechen»), *machtig* ~ *mechtich* (vs. *mahtig*), *drachtich* ~ *drechtich* «trächtig») jne.¹⁶

Russowi kroonika (nagu üldse hilisema keskalamsaksa tekstide) ortograafia ei võimalda *a* vanemat ja nooremat metafoonilist vastet häälikuliselt eristada. See erinevus peegeldub aga selgesti mõningais kaasaegseis alamsaksa murretes, eriti vestfaali murrakutes, kus primaarsele metafooniale vastab kinnine *e*, sekundaarsele metafooniale aga lahtine *e* (kirjas *ε*, *ä*, *a*)¹⁷.

Balti alamsaksa käsitletud häälduslikku erinevust arvatavasti siiski ei esinenud. Igatahes osutavad eesti keelde tulnud alamsaksa laened sellele, et igasugust metafoonia läbi kujunenud *ë* (*ē*)-d pidi balti-alamsaksas hääldatama väga lahtise *e*-na [ɛ], kuna seda eesti keeles on tavaliselt edasi antud *ä* (*ää*)-ga, vrd. *e*. (vanas kirjakeeles ja murretes) *rääskop* < kas. *rekenchop*¹⁸, vrd. ka vs. *rekkian* < *rakjan* «aufzählen, zusammenzählen, ordnen» ja *raka* «Rechenschaft, Sache, Rede», *e. äädikas* < kas. *etik*, goot. *akeit*, lad. *acētum*.

e
ä

Russow teeb aga katset tähistada keskalamsaksa *a* metafoonia kolmandat häälduslikku varianti. Nimelt kasutab Russow sõnades, kus *a* on tekkinud keskalamsaksa *o*-st rõhulises lahtises silbis¹⁹ metafoonia tähistamiseks märki *ä*²⁰. Järjekindlalt koh-

¹⁶ N. M. Schirmunski, Deutsche Mundartkunde, lk. 197; Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, Vergleichende Lautlehre der niederdeutschen Mundarten im Stammlande, — Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser V, 1, København 1921, lk. 264; A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 48.

¹⁷ Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, lk. 265.

¹⁸ P. Ariste, Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles, lk. 115; P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad, Tartu 1940, lk. 51.

¹⁹ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 64 jj.

²⁰ Põhjasaksa trükistes hakati märki *ä* suuremal määral kasutama alles 16. sajandi 80.—90. aastail, kusjuures *ä*-ga tähistati *a* metafooniat põhiliselt vaid etümoloogiliselt ilmselt kokkukuuluvais sõnades, harvem sekundaarse metafoonia läbi tekkinud lahtist *ä*-d. Vrd. V. Moser, Frühneuhochdeutsche Grammatik I, B. Lautlehre. 1. Hälfte. 1929, lk. 28, 119, 121—122.

tame Russowi ortograafias pilti (vs. *o* (*u*) $\rangle$) kas. *o* $\rangle$ *a* $\rangle$ *â*, vrd. *hoff* «Hof», lk. 3-b, *in synem Haue* lk. 42-b, pl. *hâue* lk. V, *in den Hâuen* lk. 123-b; *Schlot* «Schloß» lk. 49, *dem Schlate*, lk. 74-b, pl. *Schlâte* lk. III, X, 82, *Schlâter* lk. XI; *toch* «Zug», lk. 22, *im afftage* «im Abzuge», lk. 77, daat. pl. *tâgen*, lk. 158; *groff* «groß, gewaltig», lk. 125-b (R. 1584), *grauen* «großen» 183-b, sup. dat. *grâueste*, lk. II. Sama päritoluga on *â* veel terves reas sõnades, näit.: *âuel* «übel» lk. 46-b, 107, 116, vrd. kas. *ovel*, vs. *ubil*; *âpentlikem* «öffentlichem» lk. 47-b, vrd. kas. *opekeliken* adv. «öffentlich», vrd. ka R. *apen* «offen» lk. 2; *geâpent* «geöffnet» lk. 101-b, vrd. kas. *openen* «öffnen», vs. *opanon*, *oponon*, ags. *openian*; *auerdrâtich* «überdrüssig» lk. 58-b, vrd. kas. *overdrotich*; *frâmlick* «nützlich» lk. 114, vrd. kas. *vromelik*, vs. *fruma*, *froma* «Vorteil, Nutzen», vrd. ka R. *frame* «fromme» lk. I, 76; *hâpeninge* «Hoffnung» lk. 77, 185-b, 186, vrd. kas. *hopeninge*, *hopene*, *hapene* «Hoffnung», vrd. ka R. *vorhapeden* «hofften» lk. 5-b, 13; *in de kâken* «in die Küche», lk. 187-b, vrd. kas. *kokene*, *koke*, vüs. *kuchina*, vrd. ka uas. Holst. *kaken* «kochen», Mib. *kaokn* «kochen»; *dâgede* «Tugenden» lk. II, vrd. kas. *doget*, *dogent*, vüs. *dugid*; *schâte* «Schuß», lk. 184, vrd. kas. *schote*, vrd. ka R. *erschaten* «erschossen» lk. 184; *spâren* «spüren», lk. II, vrd. kas. *sporen*, vs. *spurian, vrd. ka kas. *spor* «Spur», *up dem spare*; *Vâgede* «Vögte», lk. V, vrd. kas. *voget*, *vaget* «Vogt», vrd. ka R. *Vaget* «Vogt», lk. V.

Et antud sõnades *â* pidi tähistama metafooniati, aga mitte pikka *a*-d (nagu näiteks sõnades *dâdt* lk. 52-b, *râdtsam* lk. 53-b, *mâl* lk. 64) näitavad 1) *â*-ga paralleelvormid Russowi kroonikas, näit.: *hâue* lk. 3, *Schlôte* lk. 16, 2, 8, 9-b, 10, *tâge* lk. 22, *grâuesten* lk. 190, *âuel* lk. 85, *dâgede* lk. II, IX, *vndâgede* lk. IV, *schôte*, lk. 182-b, 190, *spâren* lk. 139, 188-b, 202-b, *Kyckindekâken*, lk. 192-b (vrd. ka e. köök), *Vâgede* lk. 2-b; 2) metafooniga vormid paljudes uusalamsaksa murretes, näit.:

Gött. *hâwe* «Höfe», Br. Wb. *Hâve*, Altm. *Hâow*; Gött. *slôtere*, *slôte* «Schlösser», Br. Wb. *Slate*, *Slâte*, *Slôte*, Mklb. *Slôr*, *Slôtter*; Gött. *tâge* «Züge», Br. Wb. *Tâge*, Altm. *Tâog*; Gött. *âwel* «übel», Wald. *ûâwel*, Br. Wb. *oewel*, Altm. *ââwel*; Wald. komp. *grâvêr*, Holst. sup. *grâuvosten* «größten», Altm. komp. *grâwôr*, Mklb. sup. *grâwvst*; Wald. *dâgent* «Tauglichkeit, Tugend», Br. Wb. *Dâgt*, Holst. *Dogt*, Altm. *Dâogt*; Wald. *shât* «Schuß», Soest. *scyât*, Br. Wb. *Schôte*, Holst. *Schôte*; Gött. *spâren* «spüren», Wald. *spâren*, Br. Wb. *spâren*, Altm. *spâor'n*, Mklb. *spâren*;

Gött. *köke*, Wald, *küke*, *kyäkə*, Br. Wb. *Köke*, Holst. *Köke*, Altm. *Käök*, Mklb. *Käk'*; Br. Wb. *Hapenung*, *Häpenung*, *Häpje* «Hoffnung», vrd. ka Holst. *höpen* «hoffen» ja 1602. a. Hamburgis fikseeritud *höpninge* «Hoffnung»²¹.

Eraldi käsitlemist vajavad sõnad *auer* «über, ober», lk. 2, 12, 14-b, 21-b, 35, 49 ~ *äuer*²², lk. IV, VIII, IX, XII, 107-b, 114, 115, 131, 135, 176-b ja *auerst* «aber», lk. 9, 15, 20, 25, 29, 36, 62, 64, 75, 78 ~ *äuerst*, lk. 113, 114, 130, 138, 143, 178, 184, 185-b ~ *duerst*, lk. 50, 51, 52-b, 56-b, 62, 65-b, kus ilmselt on tegemist mitme eri päritoluga sõna kokkulangemisega. Juba keskalamsaksa keele õitsenguperioodil olid langenud kokku kaks sõna kas. *aver* < *over* < vs. *ōbar* ja kas. *over* [ȫver] < vs. **ubiri*²³, millest tingituna tekkisid metafooniaga ja metafooniata paralleelvormid (Russowil *auer* ja *äuer*, uas. Gött *öwer* ja *öwer*). Russowi kroonikas on aga kahe eespool käsitletud sõnaga liitunud veel kolmas: *auerst* ~ *äuerst* ~ *duerst* «aber», vrd. kas. *aver*, *avers*, *averst*²⁴, vüs. *abur*, *avur*, vs. *avur, got. *afar* «nachher». Tuleb arvata, et käsitletud sõna peeti Russowi ajal nagu veel palju hiljemgi²⁵ sõna *auer* ~ *äuer* «über» superlatiiviks, millega ta nii vormilt kui ka häälduselt langes kokku, vrd. *thor äuersten Mölen* «zur obersten Mühle», lk. 102-b. Sellega seletub ühtlasi ka Russowi kroonikas esinev *ö*-ga paralleelvorm *duerst* kui oletatav superlatiiv keskalamsaksa sõnast *over* «über» < vs. *ōbar* ~ *ubiri. Siinkohal olgu mainitud, et «aber» ja «über» kokkulangemine on kaasajal iseloomulik peamiselt alamsaksa murdeala idapoolsematele murretele, samuti mitmele põhja-alamsaksi murdele, vrd. näit.: Mklb. *äwer*, *äwerst*, *äwersten* «aber», *äwer*

²¹ G. Schambach, Wörterbuch der niederdeutschen Mundart der Fürstenthümer Göttingen und Grubenhagen oder Göttingisch-Grubenhagensches Idiotikon, Hannover, 1858, lk. 85.

²² *a* ~ *ä* vahelduvad täiesti reeglipäratult ka kõigis liitsõnades, näit.: *darauer* «darüber», lk. 32 ~ *daräuer*, lk. 180, 180-b, *auergeuen* «übergeben», lk. 65 ~ *äuergeuen*, lk. 66-b, 76-b, *auerwinninge* «Überwindung», Sieg», lk. 17-b, 20 ~ *äuerwinninge*, lk. 50, 56-b, *uertagen* «überzogen», lk. 20 ~ *ävertoch* «Oberfall», lk. 55-b, *Auericheit* «Obrigkeit», lk. II, 42-b, 43, 43-b ~ *äuericheit*, lk. 36-b. *ä* esineb järjekindlalt superlatiivis, näit. *der äuersten Mölen* «der obersten Mühle», lk. 103-b, *eren äuersten* «ihren Obersten», lk. 29, *dem äuersten* «dem obersten| lk. 55, *Krygesäuersten* «Kriegsöbersten» lk. 104, 142-b ja kahes tuletises suffiksiga *-ig* ja *-inge*, vrd. *äuerige* «übrige» lk. 20, *äuerigen*, lk. 33-b, 56, 61, 74, *eräueringe* «Eroberung», lk. 50, 62.

²³ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 67.

²⁴ Vormi *averst* tekkimise kohta vt. A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 160. Lühem kuju *aver* esineb Russowil vaid liitsõnas, vrd. *auermals* «abermals», lk. 12, 14-b, 30, 32-b, *auermels*, lk. 55-b.

²⁵ Näiteks 1959. a., vrd. J. Fr. Danneil, Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart, Salzwedel 1859, lk. 8, 254.

(sup. *äwerste*) «über, gegenüber», Altm. *äower*, *äow'r*, *äowerst* «aber», «über», «herüber», Holst. *aver*, *averst*, *overst*, *arst* «aber, über», Br. Wb. *aver*, *averst* «aber», *over*, *oever* (sagedamini) *aver* «über». Vestfaali ja ostfaali murdeis on aga käsitletud sõnades erinev vokalism säilinud, vrd. Soest *ova* «aber', *ovva* «über», Wald. *äwer*, *äwerst* «aber», *ü^öwer* «über». Gött. *äwer*, *äwerst* «aber», *öwer*, *öwer* «über».

Mis puutub *ä* häälikulisse väärtusesse, siis heidab viis, kuidas teda kasutatakse kroonikas ka sellele küsimusele mõningat valgust. Paistab silma, et *ä* vaheldub sageli metafoonia märgiga *ö*, mitte kordagi aga märgiga *e*, millega kroonikas tähistatakse nii primaarset kui ka sekundaarset metafooniat, näit.: *Beke* «Bach», lk. 64-b < vs. *beki*, *mechtich* «mächtig», lk. 9-b < vs. *mahtig*. Seetõttu tuleb oletada, et *ä* < *a* < *o* < vs. *o(u)* erines kvalitatiivselt tugevasti primaarse või sekundaarse metafoonia läbi tekkinud kinnisemast või lahtisemast *e*-häälikust. Sellele erinevusele osutavad ka kaasaegsed alamsaksa murded. Keskalam-saksa *ā* (< kas. *ō* < vs. *o(u)*) vasteks on enamikus uusalam-saksa murretes lahtine pikk *o*, mida vanemas kirjanduses tähistatakse märgiga *ao* (*oa*, *a*)²⁶, näit. Altm. *aop'n* «offen», *Aow'n* «Ofen», uuemal ajal aga enamasti märgiga *ā*, harvemini *ō*, vrd. O. *bāgn* «Bogen», *hāvə* «Hofe» (daat. sg.), *fāgl* «Vogel» (vs. *fugul*), *vānn* «wohnen» (vs. *wunon*). Antud hääliku (juba keskalam-saksa perioodist pärinev) traditsiooniline tähistamine *a*-ga (as. *ā*) on ilmselt tingitud sellest, et pikk *ā* (< *ō* < *o* (*u*)) on kvalitatiivselt veelgi lahtisem häälik, kui lühike lahtine *o*, näit. O. *kop* «Kopf», kas. *kop*. Uusalam-saksa murdesõnastikes kirjeldatakse ülalkäsitletud häälikut seetõttu kui kaksikvokaali (Doppelvokal), mis «hõljub *a* ja *o* vahel»²⁷, või teisiti sõnastatult — kui pika *a* ja pika *o* vahepealset häälikut (Mittellaut zwischen langem *a* und langem *o*), milles mõlemal on võrdne osa. Uusalam-saksa *ā* metafooniliseks vasteks on seepärast reas uusalam-saksa murretes *ā̃*, s. o. lahtine labialiseeritud *ā̃*,²⁹ mis alamsaksa hääldusega harjunud kõrvale kuulduv pika *ā* ja pika *ō* vahepealse häälikuna³⁰, vrd. näit.: Altm. *kaok'n* «kochen -- *Käök* «Küche»,

²⁶ J. Fr. Danneil, Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart, lk. VIII.

²⁷ J. Fr. Danneil, Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart, lk. VIII.

²⁸ K. Bauer, Waldeckisches Wörterbuch nebst Dialektproben, Hrg. von H. Collitz, Norden und Leipzig, 1902, lk. 25.

²⁹ V. M. Schirmunski, Deutsche Mundartkunde, lk. 254, mrk. 4.

³⁰ K. Bauer, Waldeckisches Wörterbuch lk. 25, vrd. ka J. Fr. Danneil, Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart, lk. VIII; G. Schambach, Wörterbuch der niederdeutschen Mundart der Fürstenthümer Göttingen und Grubenhagen, lk. XII.

Spaor «Spur» — *späör'n* «spüren», Prgn. *fāgl* «Vogel» — *fā̄gl* «Vögel», O. *fāgl* — *fā̄gl*, *hāvə* «Hofe» — *hāvə* «Höfe». Seega tuleb arvata, et ka keskalamsaksa *ā* (< *ō* < *o(u)*) ei olnud puhas *a*, mis metafoneerudes oleks andnud *e*, vaid teda hääldati mingi *a* ja lahtise *o* vahepealse häälikuna, mis metafoneerudes andis vastavalt oma kvaliteedile *ā* ja *ō* vahepealse hääliku, s. o. lahtise kergelt labialiseeritud *ā̄*, mida Russow tähistab märgiga *ā*. Kuna *ā* häälikuline väärtus oli ilmselt võrdlemisi ebaselge, siis vaheldub *ā* Russowil tavaliselt *ō*-ga. Vrd. *Schlāte* lk. III ~ *Schlōte*, lk.16. Alamsaksa laen eesti keeles *köök* < kas. *koke*, *kokene* (vrd. ka R. *Kyck in de Kāken*, lk. 187-b) osutab igatahes sellele, et balti alamsaksas pidi *ā* hääldus lähema rohkem *ō*-le kui *ā*-le.

ō, ū

o ja *u* metafooniati tähistatakse Russowi kroonikas nii kinnises kui ka lahtises silbis keskalamsaksa trükistele tavaliste märkidega *ō* ja *ū*, näit.: *Bōrger* «Bürger», lk. XIII, *Dōpe* «Taufe», lk. XI, *bōβ* «böse», lk. 4, *kūnste*, lk. VI, *nūtte* «nützlich», lk. I, *Mūre* «Mauer», lk. 69. Võrreldes teiste 16. sajandi balti-alam-saksa ürikutega märgitakse Russowi kroonikas *o* ja *u* metafooniati võrdlemisi järjekindlalt.

ō ja *ū* häälikuliseks väärtuseks oli balti alamsaksas nagu mujalgi keskalamsaksa keelealal *ö* ja *ü*, vrd. e. *trōōstima* — R. *trōstede*, lk. 133, e. *krōōnima* (17. saj.) — R. *krōnen*, lk. 20-b, e. *kūūn* — R. *schūnen*, lk. 45-b, e. *kūūnima* (17. saj.)³¹ — R. *vorgūnnen*, lk. 98-b.

oe

Üksikjuhtudel näib *o* metafooniati tähistavat ka häälikumärgi järele kirjutatud *e*. Häälikuseaduslik on metafoonia näiteks sõna-des: *ermoerden* «ermorden», lk. 197 ~ *mōrden*, lk. 53-b; vrd. goot. *maurthrjan*, vūs. *murdrjan*, *murdjan*, kūs. *ermōrden*, uas. Gött. *mōrdern*, *mōdern*, Altm. *mōr'n*. Et aga uusalam-saksa murretes võib antud sõnas metafoonia ka puududa, vrd. Br. Wb. *moorden*, *afmoorden*, *vermoorden*, siis ei saa Russowi *ermoerden* puhul eitada ka metafooniata paralleelvormi esinemise võimalust, kusjuures *oe* tähistab *rd* ees pikenenud tüvevokaali *o-d*³².

Seevastu tähistab aga *oe* ilmselt metafooniati vormis *hoedt* «hütet», lk. 98 (prees. 3. i. ains.), vrd. vs. *hōdian*, kas. *hōden*³³,

³¹ P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad, lk. 8, 13.

³² A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 51 jj.

³³ Sealsamas, lk. 269.

uas. D. *höⁿ*. Nimelt ei saa *e* sünkopeerumise tõttu tekkinud kahekordse konsonandiga vormis *hoedt* < kas. *hödet* ~ *hodet* *oe* tähistada pikka vokaali, kuna tekkinud geminaat *dt(t)* põhjustas juba keskajalamsaksa perioodil antud verbi (nagu rea teistegi jan-verbide) prees. 2., 3. i. ains. tüvevokaali lühenemise³⁴. Et *oe* vormis *hoedt* ei tähista pikka *o-d*, vaid metafooniati, osutavad ka kaasaegsed alamsaksa murded, kus *e* sünkopeerumine nõrkade verbide prees. 2., 3. i. ains. on laialt levinud, põhjustades tüvevokaali lühenemist, kusjuures metafoonia tavaliselt säilib³⁵, vrd. B. *hōe* «hüte» — *hös* «hütest», S. *hōtst* «hütest», *hōt* «hütet»³⁶, Altm. *hōd* «hütet», *hōtst* «hütest».

Suurema küsimärgi all seisab *oe* häälikuline väärtus sõnas *schnoer* «Schnur», lk. 121, kus metafoonia ei ole häälikuseaduslikult põhjendatud. Enamikus uusajalamsaksa murretes leiame see-tõttu antud sõnale vaid metafooniata vasteid, näit.: A *sna^{ur}*, B *sno^r*, D *sno^{ur}*, S *sno^{ur}*, Brm. Wb. *Snoor*, *Schnur*, Gött. *snōr*. Kohati esineb siiski ka metafooniaga paralleelvorme, näit. Holst. *Snoor*, *Snoer* (*oe* = *ö*), delabialiseerunult: *Sneer*. Et ka keskajalamsaksa keeles esines rida metafooniaga tüvesid ja vorme, mille metafoonia ei seletu häälikuseaduslikult, näit. kas. *sōne* (vs. *sunu*), *sünne* (vs. *sunna* ~ *sunno*)³⁷, siis pole võimatu metafoonia esinemine ka sõnas *schnoer* Russowil, vrd. Holst. *Snoer* (*oe* = *ö*), Kas. *snore* *ö*-line vaste *nōor* eesti keeles³⁸ näib osutavat igatahes lähtumisele balti alamsaksa metafoonilisest vormist **snōr(e)*, mis võis siin tekkida alamsaksa verbaaltüveliste liitsõnade (vrd. uas. Gött. *snōrstewel* «Schnürstiefel», Br., Wb. *Snōr-band* «Schnürriemen», *Snōrliefken* «Schnürbrust») ja verbi *snōren* «schnüren» (vrd. uas. B. *snō^rn*, Gött. *snōren*, Brm. Wb. *snōren*) eeskujul. Antud juhul võis mõju avaldada ka rootsi keel, vrd. rts. *snöre* «nōör». Kokkupuuted rootsi keelega olid tol ajal igatahes tihedad, kuna 15.—16. sajandil elas Tallinnas suurel arvul rootslasi, paljud alamsaksa kaupmehed aga elasid või peatusid pikemat aega rootsi linnades³⁹. Samuti võib sõnas *roef* «Raub», lk. 20 *oe* tähistada *ö-d*, kuna *e. rōöv* < kas. *rof*⁴⁰

³⁴ A. Lübben, Mittelniederdeutsche Grammatik, Nebst Chrestomatik und Glossar, Leipzig, 1882, lk. 81; Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, lk. 235.

³⁵ V. M. Schirmunski, Deutsche Mundartkunde, lk. 540.

³⁶ H. Grimme, Plattdeutsche Mundarten, lk. 100, 103.

³⁷ Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, lk. 283—284, 285.

³⁸ P. Ariste, Alamsaksa keel ja eesti keele uurimine. — Eesti Keel, nr. 4—5, 1933, lk. 131.

³⁹ V. Niitemaa, Der Binnenhandel in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter — Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, Sarja B. Nide 76, 2, Helsinki, lk. 341; P. Johansen, Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland — Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del 74, Stockholm 1951, lk. 25.

⁴⁰ P. Ariste, Saksa laensõnad 16. sajandi eesti kirjakeeles. — Eesti Keel, 1940, nr. 3—4, lk. 110.

näib osutavat lähtumist balti alamsaksa metafoonilisest vormist *rōf, mille aluseks võis olla mõni keskalamsaksa murrak. Russowi kroonikas esineb käsitletud sõna ka metafooniata kujul, vrd. *roff guds* «Raubgut», lk. 20. Arvestades balti sakslaste kirjut päritolu on sellise paralleelvormide esinemine balti-alamsaksa keeles täiesti ootuspärane. Neid leidub Russowi kroonikas teisigi, näit. *Erfflander* «Erbländer», lk. 93 ~ *Erfflander*, lk. 87, 88 (vrd. kas. *lender*, ka *lander*)⁴¹, *Möennick* «Mönch», lk. 14 ~ *Monnick*, lk. 5-b (vrd. kas. *mönik*⁴² ~ *monik*⁴³, uas. Gött. *mönek*, Br. Wb. *Monnik*, *Monnk*, *Munk*⁴⁴) *pröuen* «probieren, versuchen», lk. 83-b ~ *prouen*, lk. 94 (vrd. uas. Gött. *pröwen*, *prown*), *im Dörpe* «im Dorfe», lk. 171-b ~ *im Dorpe*, lk. 136 (vrd. kas. *dorp* ~ *dörp*⁴⁵, uas. A B *dʷarp* S *dōrp*, Gött. *dörp*). Käsitletud kõikuvus vokaaliesinduses peegeldub ka vanemas eesti keeles, kus rida alamsaksa laene osutavad metafooniaga ja metafooniata vokaalismi rööbiti, näit. *lood* ~ *lööd* «Kugel, Bleikugel, Lot, Senkblei, Uhrgewicht», *moor* ~ *möör* «Möhre, Pastinak», *proovima* ~ *pröövima* «versuchen, probieren, prüfen, examinieren, Probe anstellen», *vooder* «Futter, Unterfutter» ~ *ööder* «seeliku külge ömmeldud piha osa»⁴⁶.

Paralleelvormide kõrval, mis peegeldavad tegelikku hääldust, kohtame Russowi kroonikas küllaltki sageli lihtsalt ortograafilist ebajärjekindlust metafoonia tähistamisel. Esineb näiteks metafoonia tähistamata jätmise juhte sõnades, kus arvestades vana-saksi ja uusalamsaksa vorme, pole kahtlust metafoonia esinemises, näit. *ungeluckes* «Unglückes», lk. 90-b, tavaliselt metafooniaga, näit. *ungelücke*, lk. 90-b, *unglücke*, lk. 98, 193-b, *gelücke*, lk. IV, *gelücksame* «glücklich», lk. XIV, vrd. uas. Holst. *Glük*; *brugge* «Brücke», lk. 102, tavaliselt *brügge*, lk. 187, 198 jne., vrd. vs. *bruggia*, uas. A B *brüzze* D S *brüch*; *tho rugge* «zurück», lk. 78, tavaliselt *tho rügge*, lk. 185, 191, 201 jne., vrd. vs. *hruggi* «Rücken», uas. A B *rüzze* D S *rüch*.

Teiselpoolt esineb ka märkide *ö*, *ü*, *ä* kasutamist seal, kus metafoonia ei saa tulla arvesse, näit. *eren vōdt* «ihren Fuß», lk. 11-b, vrd. vs. *foi*, uas. A *faʷt*, B *föt* D *foʷt* S *Faʷt*; *dat Hūß* «das Haus», lk. 48-b, vrd. vs. *hus*, uas. A *heʷs* B D S *hūs*; *bāten*

⁴¹ Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, lk. 270.

⁴² Sealsamas, lk. 287.

⁴³ G. Schambach, Wörterbuch der niederdeutschen Mundart der Fürstenthümer Göttingen und Grubenhagen, lk. 138.

⁴⁴ *o* ~ *u* vaheldumise kohta nasaalide ees vt. A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 104–105.

⁴⁵ Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, lk. 285.

⁴⁶ P. Ariste, Alamsaksa keel ja eesti keele uurimine, lk. 131; P. Ariste, Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles. — Emakeele Seltsi Aastaraamat IX, 1963, Tallinn 1963, lk. 114.

«draußen», lk. 45-b, vrd. vs. *ūtan*, uas. A *be^utŋ* B *būtŋ* D S *bu^un*; *dādt* «Tat', lk. 52-b, vrd. vs. *dād*, uas. Mkb. *Daht*, mit *Bischōppe* «mit Bischofe», lk. 21, vrd. vs. *biskop*, *des Klōsters* «des Klosters», lk. 45-b, vrd. vs. *kluster* «Verschluß», uas. Br. *Wb. Kloster*.

Peale vanasaksi ja uusalamaksa vormide aitavad sageli ka eesti keeles leiduvad alamsaksa laensõnad kindlaks teha metafoonia esinemist või puudumist vastavas balti-alamsaksa lähtekujus. Näiteks osutavad e. *müür* < kas. *mure*, *tükk* < kas. *stukke*, *pööning* < kas. *boning*, et *ū* ja *ō* sõnades *müre*, lk. 69, *stücke*, lk. 20-b, *Bōne* «Dachboden», lk. 181 tähistavad Russowil kahtlematult metafooniat, mitte aga vokaali pikkust. Sama kinnitavad ka uusalamaksa murded, vrd. näit. Holst *Müre*, *Stük*, *Bōn*. Rööpvormide *Schune* «Scheune», lk. 68-b ~ *schūnen*, lk. 45-b puhul ei jäta aga e. *küün* < kas. *schune*, vs. *scugina*, uas. D S *schūn*, Gött. *schūne* mingit kahtlust, et vormi *Schune* puhul on Russowi kroonikas ilmselt tegemist vaid metafoonia tähistamata jätmise juhuga, mitte hääldusliku paralleelvormiga. Seevastu näitab aga e. *tünn* < kas. *tunne*, et Russowi *Tunne* «Tonne», lk. 46-b (vrd. vs. *tunna*, uas. A *tunne*, S *tun*, Gött. *tunna*) kõrval pidi balti-alamsaksa keeles esinema või olema isegi ülekaalus (etümololoogiliselt põhjendamata) metafooniaga paralleelvorm **tunne*, mida kohtame ka üksikuis kaasaegseis alamsaksa murdeis, vrd. D *tün*, Holst *Tünne* ~ *Tunne*. Samuti osutab e. *röövima* < kas. *roven*, vrd. R. *roue* «raube», lk. 64-b, *rouet*, lk. 24-b, *gerouet*, lk. 22, *berouet*, lk. 20, et Eesti pinnal kõneldud alamsaksa keeles pidi olema kasutusel ka antud sõna metafooniaga kaju **röven*, mis võis lähtuda mõnest keskalamsaksa murdest. Näiteks Meklenburgi murdealal esineb veel tänapäevalgi metafooniaga vorm *räuwarn*, *röwarn* «rauben»⁴⁷. Tuginedes Russowi kroonika ortograafiaale, kus antud sõnas pole metafooniat korragi tähistatud ja Heinrich Stahli poolt juba 17. sajandi algul fikseeritud laenule eesti keeles vrd. *rohwin* < kas. *roven*⁴⁸, tuleb siiski arvata, et Tallinnas ja selle ümbruses kõneldud alamsaksa keeles antud sõnas metafooniat ei esinenud.

Mõnikord osutavad alamsaksa laensõnad eesti keeles ka sellele, et märke *ō* ja *ū* on kroonikas kasutatud ekslikult või et nad tähistavad pikka *o*-d ja *u*-d, vrd. näit. e. *piiskop*, < kas. *bischof*, R. mit *Bisschōppe*, lk. 21, *des Ertzbisschōppes*, lk. 23, e. *raatus* < kas. *rathus*, R. *dat Hûß*, lk. 48-b, e. *pruukima* < kas.

⁴⁷ Wörterbuch der Mecklenburgisch-Vorpommerschen Mundart, von Mi., Leipzig 1876, lk. 70.

⁴⁸ P. Ariste, Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles, lk. 115.

bruken, vrd. R. *mißbrück* «Mißbrauch», e. *klooster* < kas. *kloster*, R. *des Klösters*, lk. 45-b.

Kokkuvõtteks võib öelda:

1. Võrreldes teiste 16. sajandi balti-alamsaksa keele ürikutega, näiteks Tallinna kantseleiraamatutega, kus metafooniat märgitakse vaid harvadel üksikjuhtudel, paistab Russowi kroonika silma metafoonia hoolika tähistamise poolest.

2. Metafoonia tähistamiseks kasutatakse märke *e*, *â*, *û*, *ô*, üksikjuhtudel ka *oe*.

3. Metafoonia läbi tekkinud *e* häälikuliseks väärtuseks balti alamsaksas oli väga lahtine *e*, vrd. e. *äädikas* < kas. *etik*, *ô* (*oe*) = *ö* vrd. e. *trööstima* < kas. *trosten*, *û* = *ü* vrd. e. *küün* < kas. *schune*. Erinevalt teistest tolleaaja alamsaksa ja ülemsaksa tekstidest ei tähista märk *â* Russowi kroonikas primaarse või sekundaarse metafoonia läbi tekkinud kinnisemat või lahtisemat *e*-d, vaid pika *ä* ja pika *ö* vahepealset häälikut (*ǟ*), mis oma kvaliteedilt lähenes siiski rohkem *ö*-le kui *ä*-le, vrd. e. *köök* — R. *kåke*.

4. Kuna kirjatähed *â*, *ô*, *û*, *oe* ei tähista kroonikas mitte üksnes metafooniat, vaid ka pikka *a*-d, *o*-d ja *u*-d, kusjuures esineb ka metafoonia märkide *â*, *ô*, *û*, ekslikku kasutamist, samuti ebajärjekindlust metafoonia tähistamisel samas sõnas, siis võib sageli vaid vanasaksi, uusalamsaksa ning paljudel juhtudel ka eesti keelde tulnud alamsaksa laensõnade abil kindlaks teha, kas metafoonia vastavas sõnas esines või mitte.

Metafoonia esinemisest Russowi kroonikas

Metafoonia esinemise suhtes Russowi kroonikas võib üldiselt lugeda kehtivaks, et tüvevokaalid *a*, *o*, *u* muutuvad *e*-ks, *ö*-ks ja *ü*-ks eelkõige igal pool seal, kus vanasaksi perioodil esines järgsilbis *i* (*j*). Sellise etümoloogiliselt põhjendatud metafoonia levikusfäär on Russowi kroonikas üldiselt sama, mis mujalgi keskalamsaksa keelealal.

Russowi kroonikas esineb metafoonia $\check{a} > \check{e}$, $\check{o} > \check{ö}$, $\check{u} > \check{ü}$ ⁴⁹: 1) *vanades i-, ja- ning jo-tüvedes*, näit.: *Beke* «Bach», lk. 64-b, vs. *beki*, m. *i*-tüvi; *eddel* «edel», lk. XIII, vs. *edili*, adj. *ja*-tüvi; *ende*, lk. IV, vs. *endi*, m. *ja*-tüvi; *Geste*, lk. 64, vrd. vs. *gast*, m. *i*-tüvi, mitm. *gesti*; *Fürbelle* «Feuerbälle», lk. 74-b, 178, vrd. vs. *ball*, m. *i*-tüvi, mitm. *belli*; *krefften* «Kräfte», lk. 121, vrd.

⁴⁹ Kuna Russowi kroonikas pole erinevusi metafoonia esinemises pikkade ja lühikeste vokaalide puhul, käsitletakse neid koos, vokaalide kvantiteedis vahet tegemata.

vs. *kraft*, f. *i-tüvi*, mitm. *krefti*; *Stede* «Städte», lk. 3, vrd. vs. *stad*, f. *i-tüvi*, mitm. *stedi*; *veste* «Festung», lk. 47-b, vrd. adj. *vast*, *vest* «fest». Kuigi vanasaksi keeles on tuntud vaid adj. *fast*, võib keskalamaksa adj. *vast* ja subst. *veste* järgi oletada ka vanasaksi f. *i-tüve* *festi; *böß* «böse», lk. 4, vs. *bōsi*, adj. *ja-tüvi*: *Dōpe* «Taufe», lk. XI, vs. *dōpi*, f. *i-tüvi*; *mōde* «müde», lk. 88-b, vs. *mōdi, adj. *ja-tüvi*; *einen vthflōte* «einen Ausfluß», lk. 3-b, vrd. vs. *flūti* «Fluß», m. *i-tüvi*; *sprōke* «Spruch», lk. 50, vs. *spruki, m. *i-tüvi*; *wōste* «wüst», lk. V, vs. *wōsti*, adj. *ja-tüvi*; *frūchte* «Früchte», lk. 46-b, vrd. vs. *fruht*, f. *i-tüvi*, mitm. *fruhti*; *Peerdehūde* «Pferdehäute», lk. 161-b, vrd. vs. *hūd*, f. *i-tüvi*, mitm. *hūdi; *hūlde* «Huld», vs. *huldi*, f. *i-tüvi*; *kūnste*, lk. VI, vrd. vs. *kunst*, f. *i-tüvi*, mitm. *kunsti*; *Mūre*, «Mauer», lk. 69, *Mūer*, lk. 132, 133, *Mūr*, lk. 77, vrd. vüs, *mūra* f. kõrval ka *mūri* f. *i-tüvi*⁵⁰; *nūtte* «nützlich», tiitelleht, vs. *nutti*, adj. *ja-tüvi*, *stūke* «Stück», lk. 20-b, vs. *stukki*, n. *ja-tüvi* (vrd. ka eesti — *tükk*); *Sūnde*, lk. VIII, vs. *sundia*, f. *jō-tüvi*; *brūgge* «Brücke», lk. 187, vs. *bruggia*, f. *jō-tüvi*;

2) vanade *jan*-verbide preesensi tüves (vs. inf. lõpp *-ian*), näit.: *vorbernen* «verbrennen», lk. 68, vrd. vs. *brennian*; *bedenken*, lk. 19-b, *gedencken* «denken», lk. 197, 198, vrd. vs. *thenkian*; *bekennen*, lk. IX, *erkenne*, lk. I, vrd. vs. *kennian*; *erwecken*, lk. IX, vrd. vs. *wekkian*; *weren* «wehren», lk. 203, vs. *werian*; *setten* «Setzen», lk. 71, *vorsetten* «versetzen», lk. 71, vrd. vs. *settian*; *erwelen* «erwählen», lk. II (vrd. goot. *waljan*, vhol, *wellan*); *gebōren* «gebühren», lk. X, vrd. vs. *giburrian*; *vōren* «führen», lk. 38-b, 39, *nafōren* «nachführen», lk. V, vrd. vs. *forian*; *antōgen* «anzeigen», lk. VIII, 76-b, vrd. vs. *tōgian*; *dōpen* «taufen», lk. 6, vs. *dōpian*; *vorsōken* «versuchen», lk. 9-b, 187, *thouorsōken* «zu versuchen», lk. 9-b, *thouorsōkende* «zu versuchen», lk. 198-b, vrd. vs. *sōkian*; *kōpen* «kaufen», lk. 3-b, *tho vorkōpende* «zu verkaufen», lk. 4, kuid *kopen* «kaufen», lk. 4, 194, vrd. vs. *kōpian*, *kōpon*; uas. Bl. *kōbm*, D. *ko^{um}m*; *lōsen* «lösen», lk. 43-b, *vplōsen* «auflösen», lk. 39, vrd. vs. *lōsian*; *mōrden* «ermorden», lk. 53-b, vrd. goot. *maurthrjan*, vüs. *murdrjan*, *murdrjan*, küs. *ermörden*, uas. Gött. *mōrdern*, *mōdern*; *spōren*

⁵⁰ Kuigi vs. *mūri f. *i-tüve* esinemise kohta näited puuduvad, ei jäta uas. Br. Wb. *Mūre*, Holst. *Mūre*, Gött. *mūer*, *mūere*, *mūre*, samuti tüvevokaali järjekindel tähistamine *ū*-ga Russowi kroonikas kui ka eesti keelde ülevõetud *müür* mingit kahtlust metafoonia esinemises antud sõna balti-alamsaksa lähtekujus.

«spüren», lk. 3, 188-b, 202-b, vs. *spūrian, vi. *spyrian*, uas. Gött. *spōren*; *gelōuen* «glauben», lk. 195-b, vs. *gilōbian*; *dūlden* «dulden», lk. V, 199, vrd. vüs. *dulthjan*, *tuldjan*, *tuldan*. F. Kluge peab aluseks vanagermaani vormi *puldjan (vi. *gepyldian*), mille järgi antud sõnas metafoonia on etümoloogiliselt õigustatud; *befrūchten* «befruchten», lk. 81-b, kuid: *befruchten*, lk. 88, vrd. vs. *forohtian*, uas. Gött. *fōrchten*, harva *forchten*, *frochten*.

Preteeritumis ja 2. partitsiibis peab enamikul *jan*-verbidest metafoonia häälikuseaduslikult puuduma (nn. «Rückumlaut'iga» verbid), kuna siin nõrkade verbide mineviku tunnus *-d(t)* liitus tüvele metafooniati põhjustava sidevokaali *i*-ta, või oli sidevokaal sünkopeerunud juba enne metafooniaperioodi, nii et tüvevokaal ei assimileerunud. Analoogiliselt preesens tüvega tekkis enamiku *jan*-verbide preteeritumis ja 2. partitsiibis siiskis metafoonia juba vanasaksi perioodil, näit. *settian* — *satta*, *setta* — *giset*, *leggian* — *lagda*, *legda*, *sendian* — *sanda*, *senda*.⁵¹ Keskalamaksa perioodil hakati ka *o* ja *u* puhul tähistama *jan*-verbide preteeritumis ja 2. partitsiibis analoogilist metafooniati. Metafooniaga ja metafooniata paralleelvorme esines isegi samas tekstis.⁵² Russowil on «Rückumlaut» säilinud vaid vähestes verbides, kuigi ka siin ei puudu metafooniaga paralleelvormid, vrd. pret. *branden* «brannten», lk. 188b, *vorbrande he* «verbrannte er», lk. 73 (inf. *vorbernen*, lk. 68), *brachte*, lk. 189, *brachten*, lk. 186 (kas. inf. nõrk: *brenge*, tugev: *bringen*), *gedachte* «dachte», lk. 185b, 196 (inf. *gedencken*, lk. 197, 198); 2. part. *gebracht*, lk. II, III, XI, *vpgebracht* «aufgebracht», lk. III, *gedacht*, lk. 71b, *erdacht*, lk. 38b, *vorbrandt*, lk. 40b, 41 ~ *vorbrendt*, lk. 79, *affgebrent*, lk. 194b, *genant*, lk. 185b (kas. inf. *nennen*), *vorkofft* «verkauft», lk. 4, 194 ~ *vorkofft*, lk. 76b (inf. *kōpen*, lk. 3b, *kopen*, lk. 4, 194), *gesocht* «gesucht», lk. 71, *vorsocht* «versucht», lk. 192b, *vpgesocht* «aufgesucht», lk. 79, *heimgesocht* «heimgesucht», lk. 70b ~ *vorsōcht*, lk. 12b (inf. *vorsōken*, lk. 9b, 187), *ermordet*, lk. 32, 36, 36b ~ *ermōrdet*, lk. 35b, 37b (inf. *mōrden*, lk. 53b). Kuivõrd sellised paralleelvormid peegeldavad balti-alamsaksa tegelikku hääldust, on kroonika ortograafia teatud ebajärjekindluse tõttu raske otsustada. Ka kaasaegsed alamsaksa murded ei aita küsimust lahendada, kuna siin on toimunud ühtlustumine kas metafooniaga või metafooniata vormi kasuks. Näit. Assinghauseni murdes muutub *e*, *ō*, *ū* preteeritumis ja 2. partitsiibis järjekindlalt *a*-ks, *o*-ks, *u*-ks, Stavenhageni murdes aga on nn. Rückumlaut peaaegu täielikult kõrvaldatud, esinedes vaid vormides *dacht* «dachte, gedacht» ja *hār* — *hat* «hatte — gehabt»⁵³.

⁵¹ F. Holthausen, *Altsächsisches Elementarbuch*, lk. 160—162.

⁵² A. Lasch, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, lk. 240.

⁵³ H. Grimme, *Plattdeutsche Mundarten*, lk. 99.

II klassi nõrkadel verbidel sufiksiga *-igen* (vs. *-igon*) esineb etümoloogiliselt õigustatud metafoonia reeglipäraselt nii preesensi kui ka preteeritumi vormides, näit.: *bekrefftigen* «bekräftigen», lk. XII, *bekrefftiget*, lk. XII, *beuestiget* «befestigt», lk. 53-b, *metigen* «mäßigen», lk. V, *beschedigen* «beschädigen», lk. 11-b. Erandi moodustab *beangstiget* «beängstigt», lk. 50-b, kuna tavaliselt esineb siin metafooniaga vorm, näit.: *beengstiget*, lk. 9, 86; *gedemõdiget* «gedemütigt», lk. 119; *gehüldiget* «gehuldigt», lk. 71, *ankündigen*, lk. 18-b, *vorkündiget* «verkündigt», lk. IX, *erkündiget*, lk. 6, *beschüldiget* «beschuldigt», lk. 47, *getüchtiget* «gezüchtigt», lk. X.

3) sufiksaalse *i* ees.

Erinevalt metafooniast vanade *i-*, *ja-* ning *jo-*tüvede, samuti vanade *jan-*verbidel juures, kus metafoonia esines üldiselt reeglipäraselt, esineb metafoonia suhtes sufiksaalse *i* ees kaunis suuri kõikumusi, mis on tingitud peamiselt kas sufiksiste erinevast kujust vanasaksi perioodil (näit. komparatiivi sufiks *-ir*, *-or*, *-ist*, *-ost*) või erinevaist rõhuoludest (metafooniati põhjustasid vaid rõhuta järgsilbid, kuna rõhuliste või tugevalt kaasrõhuliste järgsilpide ees metafooniati ei tekkinud)⁵⁴. Arvesse võivad siin tulla ka murdelised erinevused.

Russowi kroonikas esineb metafoonia sufiksaalse *i* ees a) *n i m i s õ n a d e s* sufiksistega:

-ere (vs. *-ari*, *-eri*, *-iri*)

Kuna sufiks *-ere* võis olla kas rõhuta või rõhuline, esineb keskalamsaksa tekstides tavaliste metafooniaga vormide kõrval ka metafooniata paralleelvorme, näit. *sadeler*, *sedeler*, *wagener*, *wegener*. Metafoonia sage puudumine sufiks *-ere* ees on iseloomulik eriti vanematele keskalamsaksa tekstidele.⁵⁵ See ei ole aga täielikult kehtiv Tallinnas kõneldud balti alamsaksa keele kohta, kuna siin valitsesid väheste eranditega juba võrdlemisi varasel perioodil (14. saj.) sufiks *-ere* ees metafooniaga vormid (näit. *becker*, *platensleger*, *sedeler*, *massingmecker*).⁵⁶

Veelgi ühtlasem on pilt Russowi kroonikas, kus sufiks *-ere* ees paralleelvorme peaaegu üldse ei esine, vrd. *anfengers* «Anfänger» (mitm.), lk. 44b, *Dodtschleger*, lk. 42b, *dottschleger*, lk. 43b, *missteter* «Missetäter», lk. 43b, *Lyfflender* «Livländer», lk. 2, *vthlender* «Ausländer», lk. VII, *vorreder* «Verräter», lk. 10, *vorreders* (mitm.), lk. 179, *underhendelers* «Unterhändler» (mitm.), lk. 127; *Peerde kôper* «Pferdekäufer», lk. 150-b, *Börger* «Bürger», lk. XIII. Metafoonia esinemisele antud sõnas osutab muide ka Russowi järglase Georg Mülleri eestikeelsetes jutlustes

⁵⁴ A. Lasch, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, lk. 50.

⁵⁵ Sealsamas, lk. 48.

⁵⁶ R. Lesthal, *Die Revaler Kanzleisprache im XIV. Jahrhundert*, Tartu 1931. Käsikirjaline magistratöö, lk. 2.

kasutatud alamsaksa laen *pörel*, *pöril* «kodanik»⁵⁷. Metafoonia puudub sufiks *-ere* ees sõnades *Korffmaker* «Korbmacher», lk. 187 ja *Kramers* «Krämer» (mitm.), lk. 151.

-inge (vs. *-unga*, *-inga*)

Verbaalsubstantiivides tugevalt kaasrõhulise sufiksiga *-inge* A. Laschi järgi metafooniati ei esinenud, vrd. *strafinge*, *betracht-inge*, *vastinge*⁵⁸. See ei saa olla kehtiv kõigil juhtudel. Chr. Sarauw näitab, et metafoonia võib esineda ka *-inge* ees, kuigi mitte esile kutsutuna sufiksi mõjust tüvele, vaid olenevalt sellest, kas tuletisele aluseks olevas verbis metafoonia esineb või puudub⁵⁹. Faktiline materjal Russowi kroonikast kinnitab täielikult viimase väite õigsust. Nii esineb aluseks oleva verbi metafoonia ka tuletistes, nagu *vestinge* «Festung», lk. 12-b, (vrd. *beuestiget* «befestigt», lk. 53-b), *besettinge* «Besetzung», lk. 8-b, (vrd. *setten* «setzen», lk. 62-b), *neringe* «Nahrung», lk. I (vrd. kas. *neren* «nähren»), *eräueringe* «Eroberung», lk. 50 (vrd. *eräuert* «erobert», lk. 51); *anfórderinge* «Anforderung», lk. XII, *befórderinge* «Beförderung», lk. I (vrd. *befórderern*, lk. III), *vortróstinge* «Vertröstung», lk. 85-b (vrd. *tróstede*, lk. 133), *vorstórninge* «Zerstörung» lk. IX (vrd. *vorstóret* «zerstört», lk. 13); *húldinge* «Huldigung», lk. 57 (vrd. *gehúldiget*, lk. 71), *entschúldinge* «Entschuldigung», lk. 47-b (vrd. *beschúldigen*, lk. 47), *beschútt-inge* «Beschützung», lk. II (vrd. *tho beschúttende* «zu beschützen», lk. 9b), *rústinge* «Rüstung», lk. 54 (vrd. *gerústet*, lk. 7). Seevastu puudub metafoonia tuletistes nagu: *waningen* «Wohnung», lk. 162b (vrd. *wanen* «wohnen», lk. 1b), *achtinge* «Achtung», lk. 56 (vrd. kas. *achten*), *betrachtunge* «Betrachtung», lk. 42 (vrd. kas. *betrachten*), *erfaringe* «Erfahrung», lk. I (vrd. *eruaren* «erfahren», lk. Vb), *ladinge* «Ladung», lk. 89 (vrd. kas. *laden*), *vorsammelinge* «Versammlung», lk. 48 (vrd. kas. *samelen*), *schlactinge* «Schlacht», lk. 7 (vrd. kas. *slachten*), *holdinge* «Haltung», lk. 128, *underholdinge* «Unterhaltung», lk. I, 89 (vrd. *holden* «halten», lk. 11b, *beholden* «behalten», lk. 18b).

-nisse (vs. *-nessi*)

Sufiks *-nisse* esineb Russovil suhteliselt harva. Enamasti esineb selle sufiksiga tuletistes metafoonia, vrd. *erkenenisse*, lk. II, IV, XI, *gedechtenisse*, lk. XIII, *gefencckenisse*, lk. 49, *gefenccknisse*, lk. 76; *bekümmernisse*, lk. 185b. kuid: *vorbuntenisse*, lk. 53b, *vorbundtnisse* «Bündnis», lk. 39.

⁵⁷ P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad, Tartu 1940, lk. 22.

⁵⁸ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 50.

⁵⁹ Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, lk. 270.

-ie, -erie

Harva esinevates tuletistes sufiksitega *-ie, -erie* on Russowil alati metafoonia, vrd. *vorrederye* «Verräterei», lk. 99, loob, *Vågedyen* «Vogteien», lk. VI; *affgöderye* «Abgötterei», lk. 1b, VII, XI, *Dömeryen* lk. VI.

Ka deminutiivides esineb Russowil alati metafoonia, vrd. *Fenlin* «Fähnlein», lk. 124b, *Stedtlin* «Städtlein», lk. 65, 74b, *des Stedtlin*, lk. 74b, *Fröwlin* «Fräulein», lk. 92b, 110; *stedeken* «Städtchen», lk. 100b, *håpeken* «Häufchen», lk. 56b, *Fröwken* «Fräulein», lk. 48b.

b) Omadussõnades sufiksitega:

-ing (vs. *-ig, -ag, -og, -eg*)

Tingituna käsitletava sufiksi vanasaksiaegsest kujust (*-ig* kõrval ka *-ag, -og, -eg*) kohtame keskalamsaksa tekstides sufiksi *-ig* ees nii metafooniaga kui ka metafooniata vorme. Russowi kroonikas esineb antud juhul samas sõnas paralleelvorme siiski võrdlemisi harva, vrd. metafooniaga: *gnedich*, lk. IX, *gnedichliken*, lk. 92, *mechtich*, lk. 9b, *mechtigen*, lk. VI, *affelligen* «abfälligen», lk. 48, *eindrechtigen* «einträchtigen», lk. 84, *prechtich*, lk. 90, *vorstendige* «vertändige», lk. IX, *vnuorstendigen* «unverständigen», lk. II, *vordechtlich* «verdächtlich», lk. 78, *woldedich* «wohltätig», lk. 19b; *auerflödich* «überflüssig», lk. 3b, *vnndöich* «unnötig», lk. 55b, *vnndöige*, lk. III, *gehörich*, lk. I, *vnnelduigen* «ungläubigen», lk. III, 41b; *günstich*, lk. 5b, *grothgünstigen*, lk. I, *flüchtich*, lk. 19, *schöldich* «schuldig», lk. 48b, 76b, *vnschöldich*, lk. 94, *vngedöldich* «ungeduldig», lk. 187b, *eigennüttigen* «eigen-nützigen», lk. 201b; metafooniata: *salich* «seelig», lk. 155, *salichmakende* «seeligmachende», lk. IV, *vnderdanich* «untertänig», lk. XIII, 18b; *einfoldige* «einfältige», lk. XIV, *velfoldiger* «vielfältiger», lk. VIII, *veelfoldigem*, lk. 85b; c) paralleelvormid: *mennich* «manch», lk. 19, 18b, 52 ~ *mannich*, lk. VII; *mennigerley* «mancherlei», lk. 4 ~ *mannigerley*, lk. 1b; *geweldich* «gewaltig», lk. 51 ~ *gewöldich*, lk. 41b; *vornünfftiger*, lk. 77 ~ *vorufftige*, lk. IX; *lüstige*, lk. 3b ~ *lustich*, lk. 41.

-lik (adverbisufiksina: *-liken*)

R. Lesthali järgi valitses sufiksi *-lik, -liken* ees kõikumine metafooniaga ja metafooniata vormide vahel Tallinna balti-alam-saksas juba 14. sajandil.⁶⁰ Russowi kroonika järgi otsustades ei ole pilt 16. sajandil oluliselt muutunud. Näib vaid esinevat vähem paralleelvorme samas sõnas, vrd. metafooniaga: *anfencklick* «anfänglich», lk. III, *anfenckliken*, lk. XIII, *gefenclick* «gefänglich», lk. 55, *vorreedtliker* «verrätlicher», lk. 100b,

⁶⁰ Vrd. R. Lesthal, Die Revaler Kanzleisprache im XIV. Jahrhundert, lk. 2.

beschwerlike «beschwerliche», lk. 89, *klechlick* «kläglich», lk. 73, *klegliken*, lk. 95b, *shedlick* «schädlich», lk. 88, 89, *thodrechliker* «zuträglicher», lk. 107b, *vederliken* «väterlichen», lk. 43; *Gödtliker*, lk. I, 198, *gödtliker*, lk. XI, *förstliken* «fürstlichen», tiitelleht, *frölick* «fröhlich», lk. 5, *köstlicke* «köstliche», lk. 20b, 21, *köstliken*, lk. V, *dödlick* «tödlich», lk. 6b, *löffliken* «löblichen», lk. II, *hochlöffliken*, lk. V, *vnmdogelick*, lk. 55; *wünderlike* «wunderlich», lk. X, *mündlike* «mündliche», lk. 187b; *metafooniata: angestlike* «ängstliche», lk. XII, *valschlick* «fälschlich», lk. 52b, *erbarmlick*, lk. 55, *klarlick*, lk. XI, *manliken* «männlichen», lk. XIII, *dagelike* «täglich», lk. I, *dagelikes*, lk. 16, *varlikes* «jährliches», lk. 4, *jarlikem*, lk. 20, *vorachtlick*, lk. VII, *vorachtliker*, lk. VII, *sambtlick* «sämtlich», mk. 51, 55b, *sambtliken*, lk. 12b, 17b; *kortlick* «kürzlich», lk. X, *plotzliker* «plötzlich», lk. VIII; paralleelvormid: *gentzlick*, lk. 53b, 89b ~ *gantzlick*, lk. 55b, *geferlick*, lk. 87 ~ *gefarliken*, lk. V, *Bisschöplike*, lk. 50b ~ *Bisschoplike*, lk. 73; *grüwliker* «greulicher», lk. 49b ~ *gruwlike*, lk. 1b.

b) komparatsioonisufiksitate *-er*, *-est* (vs. *-ir*, *-or*, *-ist*, *-ost*) ees.

Tingituna komparatsioonisufiksitate vanasaksiaegsest kujust (*-ir*, *-or*, *-ist*, *-ost*) võib komparatsioonivormides metafoonia nii esineda kui ka puududa. Kui 14. sajandi Tallinna kantseleiraamatute keeles võib komparatsioonivormides kohata täiesti reegli-päraselt paralleelvorme, siis Russowi kroonikas ilmneb juba selgesti tendents paralleelvormidest hoidumiseks. Russovil esineb komparatsioonivormides enamasti metafoonia, näiteks: *erger* «ärger», lk. 89, *ergeren*, lk. IX, *neger* «näher», lk. 116, *negeste* «nächste», lk. 43b, 76b, *lesten* «letzten», lk. 66b (vrd. algvõrre: lat), *beter* «besser», lk. 190, *beste*, lk. XIII, 75b, *besten*, lk. 113 (vrd. goot. komp. *batiza*, superl *batists*), *högeste* «höchste» lk. IV, XII, *högesten*, lk. I; *jüngern*, lk. 67b, *jüngesten*, lk. III; Harvemini on võitnud metafooniata vormid: *vaster* «fester», lk. 52, *langeste* «längste», lk. 1, *starcker* «stärker», lk. 52, *schwarste* «schwerste», lk. II (vrd. vs. *swārost*, kasutusel ainult suf. *-ost*)⁶¹, *üterste* «äußerste», lk. 93. Vaid üksikjuhtudel kohtame samas sõnas paralleelvorme: *gröthern* «größereren», lk. IX, *grötteste* «größte», lk. 3b, 155b, 186, *grötesten*, lk. 187 ~ *grotesten*, lk. 3b, *groteste*, lk. 27; *öldern* «Eltern», lk. 32, *öldeste* «älteste», lk. III, *öldesten*, lk. IV, 95b ~ *oldesten*, lk. 196b.

Metafoonia puudumise korral võib mõnikord olla tegemist vaid ortograafilise ebajärjekindlusega, mida kroonikas esineb

⁶¹ F. Holthausen, *Altsächsisches Elementarbuch*, lk. 138.

muudelgi juhtudel.⁶² Võib aga ka oletada, et osa alamsaksa keele rääkijaist Tallinnas tarvitab (olenevalt nende päritolust erinevalt Põhja-Saksamaa murdealadelt) metafooniaga vorme, näit. *gröter*, *gröteste*, teine osa aga metafooniata vorme, näit. *groter*, *groteste*, mistõttu võis üksikisikul nagu Russow tekkida kahtlus, kumb vorm on õige, milline kahtlus peegeldubki kirjepildis paralleelvormide näol. Sama võib oletada ka kõigi teiste eespool käsitletud paralleelvormide kohta sufiksaalse *-i-* ees.

c) adverbides, prepositsioonides ja prefiksites.

Järgsilbis esinevast *i-*st on metafoonia tingitud ka reas adverbides, prepositsioonides ja prefiksites, näit.: *darûmme* «darum», lk. 43b, *wedderûmme* «wiederum», lk. X (vrd. vs. *umbi* «um»); *dôrch* «durch», tiitelleht, lk. 3b, *dadôrch*, lk. 137. Aluseks võib siin olla vs. **thurih*.⁶³ Russowi kroonikas valitsev paralleelvorm *dorch*, lk. I, 105, 126 jne., on aga samuti häälikuseaduslik, minnes tagasi vanasaksi vormile *thuruh*. Tänapäeval on *dorch* iseloomulik peamiselt ostfaali dialektile.⁶⁴ Mõnikord esineb Russowil metafoonia ka rõhulises eesliites *vor-*, samuti prepositsioonis *vor* (vs. *furi*, *fora*), vrd. *vôr* «vor», lk. 78b, 98, *davôr*, lk. 105b, *Vôrrede* «Vorrede», lk. II, III, IV jne., *Vôryar* «Frühjahr», lk. 61b, *vôr-nemesten* «vornehmsten», lk. 65b. Tavaliselt kirjutab Russow siiski nii prepositsioonis kui ka rõhulises eesliites *-o-*, vrd. *vor*, lk. 88, 96b, 106, *vorm*, lk. 97, *vorhen*, lk. 98, *vordele* «Vorteile», lk. 107b, *vorschlege* «Vorschläge», lk. 108, *vornemesten*, lk. 100b, *vorgebracht*, lk. 86b, *vor brochten*, lk. 107b, *vorkamen* «vorkommen», lk. 105. Rõhuta asendis esineb järjekindlalt *vor-*, vrd. *vorgûnnen* «gönnen», lk. 89b, *vorlaten* «verlassen», lk. 89b, *vorsocht* «versucht», lk. 90, *vortrôstinge*, lk. 85b, *voreret* «verehrt», lk. 92, *vorrasschet* «überrascht», lk. 100b, *vor by* «vörbei», lk. 98, *vorschonen* «schonen», lk. 101, *de voryageden* «die verjagten», lk. 98. A. Laschi järgi oli keskalamsaksa kirja-keeles prepositsiooni häälduseks *vör*, *vöre*, eesliite *-or-* häälduseks aga *vor-* rõhututes ja *vör-* rõhulistes eesliidetes.⁶⁵ Russowi kroonika näitab, et Tallinna alamsaksas on *vor-* küll reegliks rõhututes eessilbis, kuid *vör-* pole kaugeltki reegliks rõhulises eessilbis ja prepositsioonina. Näidismaterjal Russowi kroonikast osutab ilmselt kõikuvust *vor-* ja *vör-* tarvitamises 16. saj. Tallinna alamsaksas. Et siin pole tegemist ortograafilise ebajärjekindlusega, vaid tõeliste hääldussuhete peegeldusega kirjas, seda

⁶² Vrd. käesoleva töö lk. 101, 102.

⁶³ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 94.

⁶⁴ Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I., lk. 300.

⁶⁵ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 125.

tõendavad alamsaksa laenud eesti keeles, kus keskalamsaksa rõhulisele eesliitele *vor-*, mille vasteks eesti keeles on tavaliselt *vöör-*, võib mõnikord vastata ka *voor-*, vrd. *vöörrüütel* < kas. *vör-rüter*, *vöörkoda*, *vöörus* < kas. *vörhūs*, *vöölmölder* ~ *vöölmönder* ~ *vöormünder* < kas. *vörmünder*, kuid: *voorrüütel* < kas. *vörrüter*.⁶⁶ Sama tõendavad ka vanemad uusalamsaksa sõnaraamatud, näit. «Versuch eines bremisch-niedersächsischen Wörterbuchs», Bremen, 1767, kus tehakse veel vahet *vor* ja *vör* tarvitamises.⁶⁷

Tänapäeva alamsaksa dialektides on selline kõikuvus *vor* ja *vör* tarvitamises kõrvaldatud kas esimese või teise vormi kasuks — *vör* valitseb näiteks Soestis, Ditmaršis ja Hamburgis, *vor* aga — Osnabrück-Ravensbergis, Ostfaalis ja Oldenburgis.⁶⁸

Analoogial põhinevast metafooniast

Nagu mujal keskalamsaksa keeles kohtame ka Russowi kroonikas peale etümoloogiliselt õigustatud metafoonia ka analoogial põhinevat, tavaliselt grammatilist funktsiooni omavat metafooniast. Kõige laialdasemalt on Russowil selline metafoonia levinud substantiivi mitmusevormides. Analoogiliselt *i*-tüvedega (kus metafooniaga mitmusevormid on häälikuseaduslikud) esineb Russowil metafoonia ilmeka mitmusetunnusena ka terve rea meessugu *a-*, *u-* ja konsonanttüvede mitmuses, näit. *a*-tüvedes: *Höue* «Höfe», lk. 42, *köppe* «Köpfe», lk. 161 b, *örde* «Orte», lk. 146 b, *ströme*, lk. 3 b, *Welle* «Wälle», lk. 69, *mit törnren* «mit Türmen», lk. 12; mitmesilbilistes *a*-tüvedes: *Vögel*, lk. 167 b, *Vogede* «Vögte», lk. 2 b, *Bisschoppe*, lk. 3; *u*-tüvedes: *sons* «Söne», lk. 42; konsonanttüvedes: *Vote* «Füße», lk. 110 b, *Ordensbroder*, lk. 7 b.

Vähemal määral levis keskalamsaksa perioodil analoogiline metafoonia naissugu sõnade mitmuses, esinedes siin vaid mõnede *u-* ja konsonanttüvede puhul, mis juba vanasaksi perioodil käändusid osaliselt *i*-tüvede järgi. Metafoonia grammatiline funktsioon ainult soodustas ja kiirendas nende mitmuse täielikku üleminekut *i*-deklinatatsiooni. Vrd. Russowi kroonikas: *hende* «Hände»; lk. 69 (*u*-tüvi); *Borge* «Burgen»; lk. 2, *Koye* «Kühe»; lk. 124, (kons.-tüved). Käsitletud sõnad käändusid juba vanasaksi perioodil osaliselt *i*-deklinatatsiooni järgi⁶⁹. Ainult vana *r*-tüve *dochter*

⁶⁶ P. Ariste, Georg Mülleri saksa laensõnad, lk. 49 jj.

⁶⁷ Versuch eines bremisch-niedersächsischen Wörterbuchs, I Teil, lk. 438.

⁶⁸ Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, lk. 299.

⁶⁹ F. Holthausen, Altsächsisches Elementarbuch, lk. 106, 111—112.

«Tochter» mitmuses, vrd. *Döchtere* lk. 42, on analoogiline metafoonia tekkinud grammatilisest vajadusest mitmuse eraldamiseks, kuna siin vanasaksi perioodil *i*-d sisaldavaid käändelõppe ei esinenud ⁷⁰.

Kesksugu sõnadest moodustavad Russowil mitmuse metafooniaga vaid mõned üksikud, näit.: *schlōte* «Schlösser» lk. 2, 2 b, *Schlāte* lk. III, IX, *Klōster* lk. 10, ükskord esineb *in den ... Jeren* «in den ... Jahren» lk. 4 ja *wōrde* «Worte» lk. 12 b. Kesksugu sõnade mitmuses ei levinud metafoonia ilmselt põhjusel, et kesksooast sõnades puudusid metafoonia analoogilist levikut soodustavad pikasilbilised (langsilbige) *i*-tüved, vrd. m. *gast* — *geste* (pikasilbiline *i-tüvi*), mille eeskujul võis tekkida metafoonia ka teiste tüvede mitmuses, näit. *a*-tüvedes, vrd. *wall* — *welle*.

Peale etümoloogiliselt põhjendatud või analoogial põhineva, grammatilist funktsiooni omava metafoonia esineb Russowi kroonikas üksikjuhtudel metafoonia ka seal, kus tal puudub nii grammatiline funktsioon kui ka etümoloogiline põhjendus, näit.: *im dōrpe* «im Dorfe» lk. 171 b (vs. *thorp*, *tharp*, n. *a*-tüvi, kas. *dorp*). Eeskujuks võisid olla siin metafooniaga mitmusevormid ⁷¹, vrd. *Dōrper* lk. 13 b, 42, 155 b, *Dōrperen* lk. 194 b; *sūnne* «Sonne» lk. 1 b (vs. *sunna* f. *n*-tüvi: *sunno* m. *n*-tüvi, kas. *sunne*); samuti võis *Tunne* «Tonne» lk. 46 b (vs. *tunna*, kas. *tunne*) tegelikuks häälduseks balti alamsaksa olla ka **tünne*, nagu viitavad alamsaksa päritoluga e. *tünn* ⁷² ja mõned põhja-alamsaksi murded, vrd. D *tün*, Holst. *Tunne* ~ *Tünne*.

Sõnas *stunde* aga, milles uusalamsaksa murretes samuti võib kohata nii metafooniata kui ka metafooniaga vokalisti (vrd. Holst. *Stünn* ~ *Stunn*, Hamb. *Stünde* (1602) ⁷³, Br. Wb. *Stunde*), valitses balti alamsaksa keeles ilmselt metafooniata vorm, nagu näitab Russowi järjekindel ortograafia *u*-ga, vrd. *stunde* lk. 153 b, 154, *morgenstunde* lk. 133 b ja alamsaksa päritoluga *tund* eesti keeles. *u* metafoneerumise põhjused nasaali ees sõnades *sünn(e)*, *tünn(e)*, *stünde* (*stünn*) jt. on ebaselged ⁷⁴. Mõningais põhja-alamsaksa murretes oli põhjuseks nasaali tugev palataliseeru-

⁷⁰ Sealsamas, lk. 110.

⁷¹ Chr. Sarauw, *Niederdeutsche Forschungen* I, lk. 285.

⁷² W. Schlüter, *Über die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche, mit besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen*. — *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. 1909, lk. 26.

⁷³ A. Lasch, *Beiträge zur Geschichte des Neuniederdeutschen in Hamburg—Niederdeutsches Jahrbuch* XLIV, lk. 22.

⁷⁴ G. Grimme, *Plattdeutsche Mundarten*, lk. 22.

mine (mida mõnikord tähistati ka kirjas, vrd. *blinjdt*, *Banjd*, *Frñnjd*), mis reas sõnades kutsus esile u kõrgenemise ü-ks⁷⁵.

Analoogiliselt lühisilbiliste *i*-tüvedega, vrd. sg. *bröke* «Bruch», *vlöge* «Flug», *vlöte* «Strömung» — pl. *bröke*, *vlöge*, *vlöte* on metafoonia tunginud ka lühisilbilise *u*-tüve *sone* «Sohn» (vs. *sunu*) ainsusesse, vrd. sg. *söne*, lk. 73, *136-b*, *sön*, lk. 136-b, 151-b, 178-b, 179-b — pl. *Söne*, lk. 133-b.

Metafoonia korduv tähistamine sõnas *söne* Russowi kroonikas lükkab ümber A. Laschi väite, nagu ei tuleks antud sõnas metafoonia keskalamsaksa perioodil veel arvesse⁷⁶. Russowi *söne* (nagu ka *sünne*, *dörp*) näitavad, et puhtanaloogiline metafoonia, millel puudus igasugune grammatiline funktsioon või mis isegi segas ainsuse ja mitmuse vormide lahushoidmist, hakkas levima juba keskalamsaksa perioodil.

Eespool käsitletud, nii foneetiliselt kui ka grammatiliselt põhjendamata või raskesti põhjendatav metafoonia terves reas sõnades on tänapäeval iseloomulik eriti alamsaksa põhjapoolsetele (põhja-alamsaksi, meklenburgi) murretele, kuna vestfaali ja ostfaali murded säilitavad antud juhul tavaliselt metafooniata vokalisti⁷⁷. Seega osutavad Russowi *sünne*, *dorp* ja *sone* ning balti-alamsaksa **tünne* (> e. *tünn*) ilmselt balti-alamsaksa keele sidemetele põhja-alamsaksi ja meklenburgi murretega, vrd.:

Russow	põhja-alam- saksi Holst.	D	meklen- burgi S	vest- faali A	ost- faali gött
<i>dörp</i>	<i>Dörp</i>	<i>dörp</i>	<i>dörp</i>	<i>duqrp</i>	<i>dörp</i>
<i>sön(e)</i>	<i>Sön</i>	<i>fön</i>	<i>fön</i>	<i>sün</i>	<i>söne</i>
<i>sünne</i>	<i>Sünne</i>	<i>fün</i>	<i>fün</i>	<i>sunne</i>	<i>sunne</i>
<i>tünne</i> balti as.					
<i>*tünne</i>	<i>Tünne: Tünne</i>	<i>tün</i>	<i>tun</i>	<i>tunne</i>	<i>tunne</i>

Esitatud tabelist paistab eriti silma metafooniaga vormide täielik ühtivus Tallinnas kõneldud alamsaksa keeles ja Holšteini murdes. Arvestades balti sakslaste tihedaid majanduslikke, kultuurilisi ja perekondlikke sidemeid Lüübeki linnaga (Holšteini murdeala) on see ka täiesti ootuspärane.

Peale substantiivide esineb grammatilise funktsioonita analoogiline metafoonia Russowi kroonikas ka mõningais verbivor-

⁷⁵ A. Lasch, Beiträge zur Geschichte des Neuniederdeutschen in Hamburg, lk. 36—37, vt. ka lk. 22.

⁷⁶ A. Lasch, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 47.

⁷⁷ Chr. Sarauw, Niederdeutsche Forschungen I, lk. 295—296; H. Grimme, Plattdeutsche Mundarten, lk. 22.

mides. Eriti iseloomulik on Russowi kroonikale puhtanalooilise metafoonia levik tugevate verbide konjunktiivi preteeritumi vormidest ka indikatiivi preteeritumi, mille tulemuseks on rea tugevate verbide preteeritumis konjunktiivi ja indikatiivi vormide kokkulangemine, näit.:

konj. pret.
fände «fände», lk. 88 b
queme «käme», lk. 11 b
weren «wären», lk. X, 191 b

ind. pret.
fänden «fanden» lk. 79 b, 194 b
quemen «kamen», lk. 37, 78 b
weren «waren» lk. III, 6 b, 33 b.

A. Laschi järgi hakkas selline metafoonia juba 14. sajandist alates tungima IV ja V klassi tugevate verbide indikatiivi preteeriumi, mitmusse, kuna II, III ja VI klassi verbide indikatiivi preteeritumis võivat uusalamsaksa murretele tuginedes analooilise metafoonia esinemist vaid oletada, mitte aga keskalamsaksa ürikute põhjal tõendada.⁷⁸

Russowi kroonikas väärrib seetõttu tähelepanu, et analoogiline metafoonia ei esine mitte üksnes IV ja V klassi tugevate verbide indikatiivi preteeritumi mitmuses, vrd. IV kl.: *quemen* «kamen», lk. 11, 37, 78 b, 67, *nemen* «nahmen», lk. 107 b; V kl.: *weren* «waren», lk. 11, *geuen* «gaben», lk. 171 b, *segen* «sahen», lk. 115 b, vaid ta on tunginud ka II, III ja VI klassi verbide indikatiivi preteeritumi mitmuse vormidesse, vrd. II kl.: *flögen* «flohen», lk. 11, 171 b, *schöten* «schossen», lk. 107 b, 115 b, *tögen* «zogen», lk. 11, *vorlören* «verloren», lk. 11; III kl.: *vunden* «fanden», lk. 67, *befunden* «befanden», lk. 54, *wörden* «wurden», lk. 11; VI kl.: *schlögen* «schlugen», lk. 107 b, 123.

Seega võib Russowi kroonikale tuginedes öelda, et analoogiline metafoonia levis juba keskalamsaksa perioodil ka II, III ja VI klassi tugevate verbide indikatiivi preteeritumi mitmuses.

* * *

Eespool toodud tähelepanekuid metafoonia esinemise kohta Russowi kroonikas võib lühidalt kokku võtta järgmisteks punktideks:

1. Metafooniat kohtame Russowi kroonikas esmajoones igal pool seal, kus vastavais vanasaksi vormides esines järgsilbis metafooniat põhjustav *i* (*j*). Sellise etümoloogiliselt põhjendatud umlauti levik on kroonikakirjutaja keeleususes üldjoontes sama, mis mujalgi keskalamsaksa keelealal.

2. Tingituna baltisaksa asukate kirjust päritolust esineb kroonikas rohkesti metafooniaga ja metafooniata rööpvorme, näit.:

⁷⁸ A. Lasch, *Mittelniederdeutsche Grammatik*, lk. 47, 228. Vrd. ka V. M. Schirmunski, *Deutsche Mundartkunde* lk. 526; H. Behrens, *Niederdeutsche Präteritalbildung*. — *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 1924, nr. 48, lk. 145 jj.

Erfflender ~ *Erfflander*, *beengstiget* ~ *beangstiget*, *Monnick* ~ *Monnick*, *dörch* ~ *dorch*, *vör* ~ *vor* jne. Võrreldes 14. sajandi balti-alamsaksa tekstidega võib Russowi kroonikas siiski juba tähele panna tendentsi samas sõnas paralleelvormidest hoidumise poole. Näiteks sufiks *-lik*, *-liken* ees esineb ühtedes sõnades järjekindlalt metafoonia (vrd. *anfencklick*, *shedlick*, *gōdtlik*, *kōstlick*, *mündlick*), teistes mitte (vrd. *angestlick*, *valschlick*, *kortlick*).

3. Laialdasemalt kui keskalamsaksa kirjakeeles on levinud analoogiline, nii foneetiliselt kui ka grammatiliselt põhjendamata või raskesti põhjendatav metafoonia (vrd. *schnoer*, *sünne*, *dōrp*, *sōne*), mis osutab balti-alamsaksa keele sidemetele põhjaalamsaksi ja meklenburgi murdealadega, kus selline nähtus oli eriti iseloomulik.

4. Russowi kroonikas tähistatakse metafooniat mitte üksnes IV ja V klassi, vaid ka II, III ja VI klassi tugevate verbide indikatiivi preteeritumi mitmuses, mis kinnitab mõningate germanistide poolt väljendatud oletust, et analoogiline metafoonia indikatiivi preteeritumi vormides haaras juba keskalamsaksa perioodil tugevate verbide kõik klassid, mille preteeritumis esines *a*, *o* või *u*.

KASUTATUD LÜHENDID

a) m u r d e d

- A.** = Assinghauseni murre (südwestfälisch),
teose järgi: H. Grimme, Plattdeutsche Mundarten, Berlin-Leipzig, 1922.
- Altm.** = Altmarki murre (brandenburgisch),
teose järgi: J. Fr. Danneil, Wörterbuch der altmärkisch-plattdeutschen Mundart, Salzwedel 1859.
- B.** = Ostbeveni murre (nordwestfälisch),
teose järgi: H. Grimme, Plattdeutsche Mundarten.
- Bl.** = Bleckede murre (nordostfälisch-nordsächsisch),
teose järgi: Th. Rabeler, Niederdeutscher Lautstand im Kreise Bleckede. — Zeitschrift für deutsche Philologie. H. 3, 1911.
- Brm.** = Breemeni murre (nordsächsisch),
teose järgi: W. Heymann, Die Mundart von Bremen, 1909.
- Br. Wb.** = Breemeni murre (nordsächsisch),
teose järgi: Bremisch-niedersächsisches Wörterbuch. Band I—VI, Bremen 1767—1791.
- D.** = Ditmarši murre Lääne-Holsteinis (nordsächsisch),
teose järgi: H. Grimme, Plattdeutsche Mundarten.
- Gött.** = Göttingeni ja Grubenhageni murre (ostfälisch),
teose järgi: G. Schambach, Wörterbuch der niederdeutschen Mundart der Fürstenthümer Göttingen und Gubenhagen, Hannover 1858.
- Holst.** = Holsteini murre (nordsächsisch),

- teose järgi: J. Fr. Schütze, Holsteinisches Idiotikon. Band I—IV Hamburg 1800—1806.
- Mklib.** = Meklenburgi murre (mecklenburgisch),
teose järgi: Wörterbuch der Mecklenburgisch-Vorpommerschen Mundart von Mi, Leipzig 1876.
- O.** = Oldenburgi murre (nordsächsisch),
teose järgi: A. von Mohr, Die Vokale der oldenburgischen Mundart. — Niederdeutsche Jahrbücher Nr. 30, 1904.
- Prgn.** = Prignitzi murre (nordbrandenburgisch-mecklenburgisch),
teose järgi: E. Mackel, Die Mundart der Prignitz. Niederdeutsche Jahrbücher Nr. 31—33, 1905/07.
- S.** = Stavenhageni murre (mecklenburgisch),
teose järgi: H. Grimme, Plattdeutsche Mundarten.
- Soest** = Soesti murre (westfälisch),
teose järgi: F. Holthausen, Die Soester Mundart, Norden und Leipzig, 1886.
- Wald.** = Waldecki murre (südwestfälisch),
teose järgi: K. Bauer, Waldeckisches Wörterbuch nebst Dialektproben, Norden und Leipzig, 1902.

b) muud lühendid

ags.	= anglosaksi	R.	= Russow
as.	= alamsaksa	rts.	= rootsi
e.	= eesti	uas.	= uusalamsaksa
est.	= estnisch	vhol.	= vanahollandi
germ.	= germaani	vi.	= vanainglise
got.	= gooti	vs.	= vanasaksi
kas.	= keskalamsaksa	vüs.	= vanäülemsaksa
küs.	= keskülemsaksa	üs.	= ülemsaksa
lad.	= ladina		

**ОБ УМЛАУТЕ И ЕГО ОБОЗНАЧЕНИИ В ЛИВОНСКОЙ ХРОНИКЕ
БАЛЬТАЗАРА РУССОВА**

Л. Отсмаа

Резюме

В настоящей статье рассматриваются наличие умлаута и способы его обозначения в хронике Балтазара Руссова — в одном из важнейших памятников балтийского нижненемецкого языка XVI столетия. Автор приходит к следующим выводам:

1. По сравнению с другими памятниками балтийского нижненемецкого языка 16 века, например с Таллинскими канцелярскими книгами, где умлаут обозначается только в единичных случаях, в хронике Руссова можно отметить тщательное обозначение умлаута.

2. Для обозначения умлаута используются знаки *e*, *ä*, *ü*, *ö* в отдельных случаях также *oe*.

3. На основе заимствований, перешедших из нижненемецкого языка в эстонский язык, можно установить звуковую ценность обозначений названного умлаута. Звуковой ценностью *e*, возникшего из умлаута, в балтийском нижненемецком языке было очень открытое *e* (в эстонском *ä*), ср. эст. *äädikas* < срнн. *etik*; *ö* (*oe*) = *ö*, ср. эст. *trööstima* < срнн. *trosten*; *ü* = *ü*, ср. эст. *küün* < срнн. *schune*.

В отличие от большинства других нижненемецких и верхненемецких текстов того времени знак *ä* обозначает в хронике Руссова не закрытое или

открытое *e*, возникшее из первичного или вторичного умлаута, а промежуточный звук *ä* между долгим *ā* и долгим *ō*, который по своему качеству все-таки больше приближается к *ō*, чем к *ā*; ср. эст. *kõõk* < срнн., *koke*, *kokenz*; у Руссова *kāke*.

4. При установлении наличия умлаута в хронике Руссова мы встречаемся с некоторыми трудностями. В соответствии со средненижнемецкой орфографией *ā*, *ō*, *ū* обозначают в хронике Руссова не только умлаут, но и долгое *a*, *o* и *u*. Довольно часто умлаут остается необозначенным по невнимательности, в единичных случаях имеет место даже ошибочное применение знаков умлаута. Несмотря на некоторую непоследовательность обозначения умлаута в хронике Руссова, произведение содержит все-таки достаточно достоверный материал о распространении умлаута в балтийском нижнемецком языке 16 столетия.

5. Как правило, умлаут отмечается в хронике Руссова во всех словах, в окончаниях которых встречается или встречался в период древнесаксонского языка обуславливающий умлаут. Распространение такого этимологического умлаута в языке хроники в общих чертах то же, что и в средненижнемецком письменном языке.

6. В связи с пестротой в происхождении балтийско-немецких поселенцев, в хронике имеет место много параллельных форм с умлаутом и без него. По сравнению с балтийско-нижнемецкими текстами 14 века, в хронике Руссова можно уже заметить тенденцию в сторону избежания параллельных форм в одном и том же слове. Например, перед суффиксом *-lik*, *-liken* в одних словах встречается последовательный умлаут (ср. *anfenclick*, *schedlick*, *g'dtlick*, *köstlick*, *mündlick*), а в других его нет (ср. *angestlick*, *valschlick*, *kortlick*).

7. Более обширно, чем в средненижнемецком письменном языке, в хронике Руссова как фонетически, так и грамматически распространен необоснованный или с трудом обоснованный аналогичный умлаут (ср. *schoere*, *sāne*, *sōne*, *dērp*), который указывает на связи балтийско-нижнемецкого языка с северносаксонскими и мекленбургскими диалектами, для которых это явление было особенно характерным.

8. В хронике Руссова обозначается умлаут, возникший по примеру форм опатива не только у сильных глаголов IV и V рядов, но и у глаголов II, III и VI рядов во множественном числе прошедшего времени индикатива, что подтверждает выраженное некоторыми германистами предположение, что аналогичный умлаут охватил в формах индикатива прошедшего времени уже в средненижнемецком периоде сильные глаголы всех рядов, у которых в прошедшем времени встречались *a*, *o* или *u*.

VOM UMLAUT UND DESSEN BEZEICHNUNG IN DER «CHRONICA DER PROUINTZ LYFFLANDT» VON BALTHASAR RUSSOW

L. Otsmaa

Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel behandelt man die Art der Umlautsbezeichnung und das Auftreten des Umlauts in Russows Livländischer Chronik — in einem der wichtigsten Sprachdenkmäler des baltischen Niederdeutschen des 16. Jahrhunderts.

Man kommt zu folgenden Schlußfolgerungen:

1) Im Vergleich zu den anderen Urkunden des baltischen Niederdeutschen, z. B. Tallinner Kanzleibüchern, in denen der Umlaut nur in Einzelfällen bezeichnet wird, fällt Russows Chronik durch ihre sorgfältige Umlautsbezeichnung auf.

2) Zur Bezeichnung des Umlauts dienen in der Chronik die Zeichen *e*, *â*, *û*, *ô* (vereinzelt *oe*). Diese Umlautszeichen werden sowohl in offener als auch in geschlossener Silbe verwendet.

3) Auf Grund niederdeutscher Entlehnungen im Estnischen lassen sich die Lautwerte der genannten Umlautszeichen feststellen. Demnach entsprach dem durch den Umlaut entstandenen *e* im baltischen Niederdeutschen ein sehr offenes *e*, (estn. *â*), vgl. estn. *âädikas* < mnd. *etik*; *ô* (*oe*) = *ö*, vgl. estn. *trööstima* < mnd. *trosten*; *û* = *ü*, vgl. estn. *küün* < mnd. *schune*. Zum Unterschied von den meisten niederdeutschen oder hochdeutschen Texten des 16. Jahrhunderts, in denen *â* zur Bezeichnung eines durch Umlaut entstandenen offenen oder geschlossenen e-Lautes diente, bezeichnet *â* in Russows Chronik einen Mittellaut zwischen langem *â* und langem *ö*, wobei sein Lautwert sich doch mehr dem *ö* als dem *â* näherte, vgl. estn. *kööök* < mnd. *koke*, *kokene*, Russow *k'ke*.

4) Bei der Bestimmung des Umlauts in Russows Chronik stößt man auf folgende Schwierigkeiten: Nach mittelniederdeutschen Schreibgewohnheiten werden auch in der Chronik die Umlautszeichen *â*, *ô*, *û* zweideutig gebraucht, da das übergeschriebene *e* auch als Dehnungszeichen dient. Recht oft bleibt auch der Umlaut aus Unachtsamkeit des Chronisten unbezeichnet. In ganz vereinzelt Fällen kann man auch eine falsche Verwendung der Umlautszeichen beobachten. Von diesen Unzulänglichkeiten der Umlautsbezeichnung in der Chronik abgesehen, gibt uns das Werk doch einen recht zuverlässigen Aufschluß über die Verbreitung des Umlauts im baltischen Niederdeutschen.

5) Der Umlaut tritt in Russows Chronik regelmäßig in allen Wörtern ein, deren Endsilben jetzt oder früher ein *i(j)* enthielten. Die Verbreitung eines solchen, etymologisch begründeten Umlauts ist in Russows Chronik im großen ganzen dieselbe wie in der mittelniederdeutschen Schriftsprache.

6) Infolge der verschiedenen Herkunft der Deutschbalten gibt es im Sprachgebrauch des Chronisten reichlich Parallelförmigkeiten mit und ohne Umlaut. Im Vergleich zu den Schriften des baltischen Niederdeutschen aus dem 14. Jahrhundert zeigt sich in der Chronik doch schon die Tendenz, solche Parallelförmigkeiten in demselben Worte zu vermeiden. So tritt vor dem Suffix *-lik*, *-liken* in einigen Wörtern regelmäßig der Umlaut ein, z. B. *anfencklick*, *schedlick*, *g^hdtlick*, *köstlick*, *mändlick*, in anderen aber nicht, z. B. *angestlick*, *vatschlick*, *kortlick*.

7) Stärker als in der mittelniederdeutschen Schriftsprache greift in Russows Chronik der analogische, sowohl phonetisch als auch grammatisch unbegründete, oft schwer erklärbare Umlaut um sich, z. B. in Wörtern *schnoere*, *sänne*, *söne*, *dörp*. Diese Tatsache weist auf die Verbindung des baltischen Niederdeutschen mit den nordniedersächsischen und mecklenburgischen Mundarten hin, in denen die genannte Erscheinung besonders charakteristisch war.

8) In Russows Chronik bezeichnet man den Umlaut nicht nur im Plural des Indikativs Präteriti der starken Verben der Reihen 4 und 5, sondern auch bei den Verben der Reihen 2, 3 und 6. Die unzweideutige Bezeichnung des Umlauts in genannten Fällen bestätigt die Vermutung einiger Germanisten, daß der analogische Umlaut schon in der mittelniederdeutschen Periode nicht nur die Reihen 4 und 5, sondern auch die übrigen Reihen der starken Verben ergriffen hat.